

Üç Yalanla Hz. İbrahim'i (s.a.s.) Bir Araya Getiren Rivayetlerin Değerlendirilmesi

Evaluation of the Narrations that Bring Together the Prophet Abraham (Pbuh) with Three Lies

Sehal Deniz VARLIK¹

Geliş Tarihi (Received): 04.03.2025

Kabul Tarihi (Accepted): 24.03.2025

Yayın Tarihi (Published): 31.05.2025

Öz: Hz. Muhammed (s.a.s) ve tüm peygamberlerin rehberlik ettiği İslam ahlakı, doğru sözlü olmayı emreder, yalanı yasaklar. Öyleyken bazı rivayetlerdeki ifadeler, Hz. İbrahim es-Sıddîk'ın yalan söylediği şeklinde anlaşılmıştır. Çalışmamızda bu yanlış anlamaya kaynak gösterilen, Hz. İbrahim ve kezip kelimesinin bir arada geçtiği rivayetlerin tespit ve tahlili amaçlanmaktadır. İlgili rivayetlerin metinleri, iki guruba ayrılmaktadır. Ebû Hureyre'den (ra) nakledilen ilk guruptaki rivayetler, Hz. İbrahim'in üç sözünü kezip olarak nitelendirirler. Rivayet bazı kaynaklarda mevkuftur ve ulaştığımız kanaat, doğrusunun bu olduğudur. İkinci guruptakilerse kıyamet günü belli peygamberlerden şefa'at istenmesi hakkındadır. Hz. Muhammed hariç, diğerleri gibi Hz. İbrahim de şefa'at edemeyeceğini söyler. Rivayetin bazı tariklerinde bunun sebebi olarak üç kezibi veya hataları gösterilirken, çoğu tarikte herhangi bir sebep belirtilmemektedir. Bu durum, bazı râvilerin Hz. İbrahim'in şefa'at edememe sebebini açıklamak için üç kezibi saydığını düşündürmektedir. Ayrıca tüm rivayetlerde kezebe fiili, yanlış anlaşılabilir söz söyleme manasında kullanılmıştır. Türkçeye yalan söylemek şeklinde çevrilmesi hatalıdır. Araştırmada, ilgili rivayetlerin yalandan uzak durmayı vurguladığı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Rivayet, İhtilaf, Hz. İbrahim, Kezip.

&

Abstract: Islamic morality, as taught by Prophet Muhammad (PBUH) and all prophets, mandates truthfulness and forbids lying. Since some narrations are presented as sources claiming that Prophet Abraham al-Siddiq lied, this study aims to identify and analyze those specific narrations in which his name appears alongside the term kedhib. These narrations fall into two groups. The first group, from Abu Hurairah (RA), labels three statements of Prophet Ibrahim as kedhib. Some sources classify it as mawquf, which we find accurate. The second group concerns intercession on Judgment Day, where all prophets except Muhammad state they cannot intercede. In some versions of the narration, the three kedhibs or mistakes are cited as the reason, while most do not specify any cause. This situation suggests that some narrators mentioned the three kedhibs to explain why Prophet Abraham could not intercede. Additionally, in all versions, the verb kadhba is used in the sense of ambiguous speech rather than lying, making its translation as 'telling a lie' inaccurate. The study concludes that these narrations emphasize avoiding falsehood.

Keywords: Hadith, Narration, Controversy, Abraham, Kedhib.

Atıf/Cite as: Varlık, Sehal Deniz. "Üç Yalanla Hz. İbrahim'i (s.a.s.) Bir Araya Getiren Rivayetlerin Değerlendirilmesi". *Dergiabant* 13/1 (Mayıs 2025), 62-84. doi: 10.33931/dergiabant.1650981

İntihal-Plagiarism/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dergiabant/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University Faculty of Theology, Since 2013 – Bolu

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Sehal Deniz Varlık, Mersin Üniversitesi, sehaldeniz@mersin.edu.tr.

1. Giriş

Hız. İbrahim üç semavi dinde de ortak ata konumundadır. Onun kıssası, tevhid mücadelesi tarihinden inananlara aktarılan çarpıcı örneklerdendir. Adı anıldığında Allah'a kulluk etmenin önemi hatırlanmalıyken, belli durumlarla kayıtlansa bile yalan söylemenin cevazının da akla gelmesi, çelişkili bir görünüm arz etmektedir. Bu çelişki gibi algılanan durumun sebebi bazı rivayetlerde Hz. İbrahim'in üç kezibinden bahsedilmesidir. Kur'an ve sünnet ile yasaklanan yalan söyleme fiilinin, ayette sıdk ile anılan Hz. İbrahim'e izafe edilmesinin, bir problem olduğu düşünülebilir. Zira bu izafet Kur'an'a, sünnetin temel prensiplerine, ilgili başka rivayetlere ve peygamberlerin ismet sıfatına muhalif gözükmemektedir. Bu muhalefetin gerçekliği sorgulanmaya değerdir.

Müstakil olarak bu müşkil konuyu inceleyen veya içeriğinde konuya değinen çalışmalar vardır. Hz. İbrahim'e yalan isnad edilmesini Kur'an perspektifinden değerlendiren bir çalışmada, bu iddianın doğru olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Rivayetler sebebiyle ayetleri yanlış anlamlandırmamanın ve ilgili rivayetlerin hadisçiler tarafından sened açısından değerlendirilmesinin gerekliliği vurgulanmıştır.² Sahabe tefsirinin Hz. Peygamber'e isnadı konusundaki bir makaledeyse, Ebû Hureyre'den (öl. 58/678) gelip Hz. İbrahim'in üç kezibinden bahseden rivayetler de incelenmektedir. Hz. İbrahim'in "hatîfeti=hatalarımı" sözünü³ ilk müfessirlerin "üç kezible" tefsir etmesi⁴ üzerine ilgili rivayetlere değinilmiştir. Çalışmada bu tefsir yorumunun mevkuften merfûya dönüştüğü ve ikinci grup şefaath rivayetlerindeyse sonradan metinlere açıklama olarak eklendiği değerlendirilmesi yapılmıştır.⁵ Nitekim biz de bu çalışmamızda benzer bir sonuca ulaştık. Fakat söz konusu çalışmanın kapsamı geniş olduğundan ilgili rivayetlerin değerlendirilmesinde ayrıntıya girilmemiştir. Başka bir makalede ise Yûsufendizâde'nin (öl. 1167/1754) *Necâhu'l-Kârî* isimli Buhârî şerhinde üç yalan rivayeti hakkında yaptığı kapsamlı açıklamalar incelenmektedir. Bu çalışmada ise Hz. İbrahim'in sözlerinin yalan olmadığı, muhatabın yanlış anlaması bakımından yalana benzetildiği sonucuna ulaşılmaktadır.⁶ Mesele sadece üç yalan rivayeti kapsamında ele alınmakta ve şerhte yalan söylenen durumlar üzerine yapılan yorumlar merkezinde tartışılmaktadır. Hem lafzın anlamına odaklandığı hem de şefaath rivayetlerine değinmediği için bu çalışmanın da kapsamı sınırlıdır. Bu nedenle farklı İslâmî disiplinlerde tartışmaları tetikleyen ilgili rivayetlerin, hadis ilmi perspektifinden ele alınıp ayrıntılı incelenmesi faydalı olacaktır. Bu makalenin hedefi, konunun eksik kalan yönlerin tamamlanmasına, problemli anlayışların tashihine ve zihinlerdeki soruların cevaplanmasına katkı sunmaktır.

Hız. İbrahim ile kezib kelimesini bir araya getiren rivayetler iki guruba ayrılmaktadır. İlki Ebû Hureyre'den gelen hem mevkuftan hem de merfû aktarılan, Hz. İbrahim'in üç kere hariç, kezib (yanlış anlaşılacak söz) söylemediğini anlatan rivayetlerdir. İkincisi ise birçok sahabîden gelen, kıyamet günü bazı peygamberlerden şefaath istenmesine dair rivayetlerdir. Biz bu çalışmamızda, ilk guruptakileri "üç yalan", ikincidekileri ise "şefaath" rivayetleri şeklinde anacağız. Bu rivayetlerin tespit ve değerlendirmesine geçmeden önce, Hz. İbrahim ile yalan kavramının birlikte anılması problemine kısaca değinmek istiyoruz.

2. Hz. İbrahim ve Yalan

Öncelikle hatırlamak gerekir ki Hz. İbrahim, Kur'an'da "sıddîk" sıfatıyla anılan dört kişiden⁷ biridir. "Bu kitapta İbrâhim'i de okuyup an! Kuşkusuz o, özü sözü doğru bir insan, bir peygamberdi."⁸ Ayette geçen sıddîk

² Abdurrahman Ateş, "Hz. İbrahim'e İsnad Edilen Üç Yalan", *Ekev Akademi Dergisi* 8/18 (2004), 88.

³ eş-Şuarâ 26/82.

⁴ Mücâhid b. Cebr Ebû'l-Haccâc Mücâhid, *Tefsîru Mücâhid*, thk. Muhammed Abdüsselâm (Mısır: Daru'l-Fikr, 1989), 511; Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîr'ul-Mukâtil*, thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte (Kahire, 1989), 3/269.

⁵ Hüseyin Akgün, "Sahâbe Tefsîrinin Hz. Peygamber'e İsnadı Meselesi", *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (30 Haziran 2017), 25-32.

⁶ Murat Bahar, "Yûsufendizâde'nin Hz. İbrahim'e İsnad Edilen Üç Yalan Meselesini Şerhi", *Amasya İlahiyat Dergisi* 23 (30 Kasım 2024), 109, 117-129.

⁷ Diğerleri Hz. İdris, Hz. Yusuf ve Hz. Meryem'dir. (Meryem, 19/56, Yusuf, 12/46, el-Mâide, 5/75)

⁸ *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2009), Meryem, 19/41.

kavramı tefsirlerde; hiç yalan konuşmayan, her zaman doğru söyleyen ve çok sâdık insan olarak açıklanmaktadır.⁹ Ayrıca o, Hz. Mûsâ'dan sonra ismi en çok tekrarlanan ve Müslümanlara örnek gösterilen¹⁰ bir peygamberdir. Onun üç yerde yalan söylediği ifadesi Kur'an'ın bu açıklamalarına aykırı görülmüştür.¹¹ Ayrıca kendisine "Ey en hayırlı kişi" ifadesiyle seslenildiğinde "O, İbrahim'dir." dediği nakledilen Hz. Peygamber'in,¹² onu yalan söyleyen biri olarak vasıflandırma ihtimali de uzaktır.

Bilindiği gibi, peygamberlerde sıdk sıfatının olması vaciptir. Günah işledikleri veya yalan söyledikleri izlenimi veren haberler tartışılmıştır. Bu türden haberlerin, şayet haberi vâhid iseler reddedilmeleri, yok mütevatir haberler iseler bu durumda mümkün ölçüde tevil edilmeleri kabul edilmiştir. Tevil edilmeleri mümkün değilse ya terk edilmelidirler ya da bi'set öncesi gerçekleştikleri düşünülmelidir.¹³

Bu çalışmanın esas aldığı konu bakımından Hz. İbrahim'in kezip (yanlış anlaşılacak söz) söylediği ifadesinin yer aldığı rivayetler farklı kaynaklarda ve farklı lafızlarla kaydedilmektedir. Söz konusu rivayetlerin metinleriyle beraber görülmesi sıhhatinin ve muhtevasının anlaşılması bakımından fayda sağlayacaktır.

2.2. Hz. İbrahim ve Yalanı Bir Araya Getiren Rivayetler

Yukarıda belirttiğimiz gibi, bu rivayetleri "Üç Yalan Riayetleri" ve "Şefaât Rivayetleri" şeklinde iki grupta toplamak mümkündür. Şimdi burada, tartışacağımız sorunun ana kaynağı olduğunu düşündüğümüz için, ilk önce Ebû Hureyre'den gelen ve Hz. İbrahim'in yalnızca üç olay dışında kezip söylemediğini bildiren 'Üç Yalan' rivayetleri üzerinde duracağız.

2.2.1. Üç Yalan Rivayetleri

Hz. İbrahim'in sadece üç kez kezip söylediği hakkındaki rivayetlerin Ebû Hureyre'den nakledildiğini söylemiştik. İsnad açısından ferd olan bu rivayeti birçok müsnanif eserine almıştır. Tespitimize göre bu rivayet, kronolojik sıralamada hadis kaynaklarından ilk olarak Kâsım b. Sellâm'ın (öl. 224/838) *el-Hutab ve'l-mevâiz*'inde bulunmaktadır. İlgili rivayetin metni şöyledir:

"İbrahim sadece üç kezip söyledi. İkisi Allah, biri kendisi içindi. Allah için olan 'Hastayım'¹⁴ ve 'Şu büyükleri yaptı'¹⁵ demesiydi. Kendisi için olansa (şöyledir); Sâre ile yolculuk yaparken cebbâr bir kralın olduğu yere geldi. Ona Sâre'den bahsedilince İbrahim'e haberci gönderdi. İbrahim 'Şüphesiz o, kız kardeşimdir' dedi. Sâre'nin yanına dönünce 'Şu adam seni sordu, kız kardeşim dedim. Sende ona kız kardeşim olduğunu söyle' dedi. Ardından (kral) Sâre için birini gönderdi. İbrahim namaza durdu. (Sâre) yanına gelince (kral) onu istedi ama ondan (hareket etmesi engellenerek) uzak tutuldu. 'Benim için dua et, sana asla zarar vermeyeceğim' dedi. (Sâre, duasıyla) onu serbest bıraktı. (Kral) onu getireni çağırıp 'Bana ancak bir şeytan getirdiniz, insan getirmediğiniz' dedi. Sâre'yi, yanına Hacer'in verilmesini emredip, İbrahim'e gönderdi. İbrahim 'ne oldu' deyince Sâre 'Allah günahkâr kâfirin oyununu bozdu, bir hizmetli kadın verdi' dedi."¹⁶

Ahmed b. Hanbel'in (öl. 241/855) *el-Müsned*'inde ise rivayet merfûdur ve üslubu daha anlaşılırdır. Rivayetdeki anlatım şöyle başlar: "Geceleyin kralın beldesine girerler, eşi insanların en güzellerindendir. Kral, Sâre'nin kim olduğunu sorduğunda Hz. İbrahim, 'kız kardeşim' der." Bunu eşine, "Sözümü yalan

⁹ Burhan Sümertaş, *Sıdkın Semantik Süreveni: Kur'an'da Doğruluk ve Samimiyet* (İstanbul: TDV Yayınları, 2017), 183.

¹⁰ Mustafa Bakır, "Kur'an'da Tanıtılan Model Şahsiyet Hz. İbrahim", *Ekev Akademi Dergisi* 7/14 (2003), 45-46.

¹¹ Sümertaş, *Sıdkın Semantik Süreveni*, 185.

¹² Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1988), 6/329; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybanî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnâut, Âdil Mürşid vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 20/211, 254; Ebû'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Câmi'u's-sahih*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1956), "Fedâil", 150; Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, thk. Muhammed Muhiddin (Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, ts.), "Sünne", 14; Ebû İsâ Muhammed b. İsâ et-Tirmizî, *es-Sünen*, thk. Beşşâr 'Avvâd (Beyrut: Daru'l-ğarbi'l-İslâmî, 1998), "Tefsîr", 86.

¹³ Ahmet İyibildiren, *Kur'an'da İbrahim (as)* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1990), 96.

¹⁴ es-Sâffât, 37/89.

¹⁵ el-Enbiyâ, 21/63.

¹⁶ Kâsım b. Sellâm el-Herevî Ebû Ubeyd, *el-Hutab ve'l-mevâiz*, thk. Ramazan Abdü't-tevvâb (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-dîniyye, 1986), 112.

çıkarma, kız kardeşim olduğunu söyle. Yeryüzünde seninle benden başka inanan yok" şeklinde açıklar. Bu metinde kral yanına girdiğinde Sâre abdest alıp namaz kılar ve dua eder. Bunun üzerine kral tutulur, diz üstü çöker. Sâre "Allahım, ölürse benden bilirler" dediğinde kral çözülür fakat tekrar saldırır. Aynı olay 3 veya 4 kez tekrarlanır. Rivayetin kalan son kısmı ise bir önceki metinle benzer şekildedir.¹⁷ Buhârî (öl. 256/870) de *es-Sahih*'inde bu rivayeti önce, "İbrahim üç kez hariç kezib söylemedi" şeklinde kısa ve merfû, sonra da uzun ve mevkuf olarak tahrîc eder.¹⁸ Mevkuf metin, *Hutab*'dakine benzer bir başlangıç yapıp *Müsned*'dekine yakın devam eder. Kral'ın "Bana getirdiğiniz şeytandır" demesine Sâre'ye uzandığında iki kere tutulması yeterlidir. Abdest alıp namaz kılma, dua lafızları gibi ayrıntılar yoktur. Nikâh kitabında rivayetin metninin baş tarafını, devamına işaret ederek tahvil yaptığı bir senedle tekrar verir.¹⁹ Müslim'in (ö. 261/875) *es-Sahih*'indeyse rivayet merfû ve uzundur. Hz. İbrahim Sâre'yle Cebbâr'ın beldesine gelir. Cebbâr'a haber götürüp "Senin topraklarına bir kadın girdi ki ancak senin olması yaraşır" derler. Hz. İbrahim Sâre'ye "Burada bir Cebbâr var. Eşim olduğunu bilirse senin hakkında bana galip gelmesinden korkarım, sorarsa kız kardeşim olduğunu söyle" der ve kral onu alıp götürdüğünde namaza durur. Cebbâr'ın Sâre'ye elini uzattığında elinin tutulması üç kez tekrarlanır. Müslim'de de rivayetin son kısmı,²⁰ öncekilerle benzer şekildedir.²¹ Bu rivayet, bazı lafız farklarıyla, başka kaynaklarda da geçer.²² Tirmizî'de (öl. 279/892) geçen metin kısadır, üç kez hariç asla kezib söylemediği ifadesinden sonra söz konusu üç kezib sayılır. Ancak buradaki rivayette "Hastayım" sözünü "hasta değilken" söylediği ziyadesi vardır.²³ Rivayetle ilgili tartışmalardan biri, Hz. İbrahim'in bu sözü söylerken hasta olup olmadığıdır. Bu ziyade ilgili tartışma hakkında râvilerden birinin yaptığı yorumken, metne girmiş olabilir. Zira başka bir tarikte bu ifade tespit edilemedi.

Mervezî (öl. 294/906) *Taẕîmü ẓadri's-şalât*'a rivayeti, hocası Abdürrezzâk'tan (öl. 211/826-27), mevkuf şekilde almıştır. Abdürrezzâk da rivayete *Tefsir*'inde mevkuf olarak yer verir. İki eserde de metin manen aynıdır ve şöyle başlar: "İbrahim ve Sâre cebbârlardan bir cebbârın beldesinden geçerler. Onlar, Cebbâr'a haber verilirler. -Cebbâr- İbrahim'e birini gönderip 'Yanıdaki kim?' diye sordurur. O, 'Kız kardeşim' cevabını verir." Ebû Hureyre dedi ki: İbrahim üç kez hariç asla kezib söylemedi...²⁴ Metnin devamı, diğerlerine benzerdir ama Hz. İbrahim'in söylediği keziplere dair yorumu da Ebû Hureyre'nin söylediğinin belirtilmesi, dikkat çekmektedir. Bu lafza göre üç kezible ilgili ifade, Ebû Hureyre'ye aittir.

¹⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 15/131-133 (No. 9241).

¹⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahih*, thk. Muhammed Zühayr (Beyrut: Dâru Tavkî'n-necât, 2001), "Ehâdisü'l-enbiyâ", 10 (No. 3357, 3358).

¹⁹ Buhârî, "Nikâh", 13 (No: 5084).

²⁰ Ebû Hureyre'nin sözünün sonunda "İşte sizin anneniz, ey yağmurun çocukları" dediği geçmektedir.

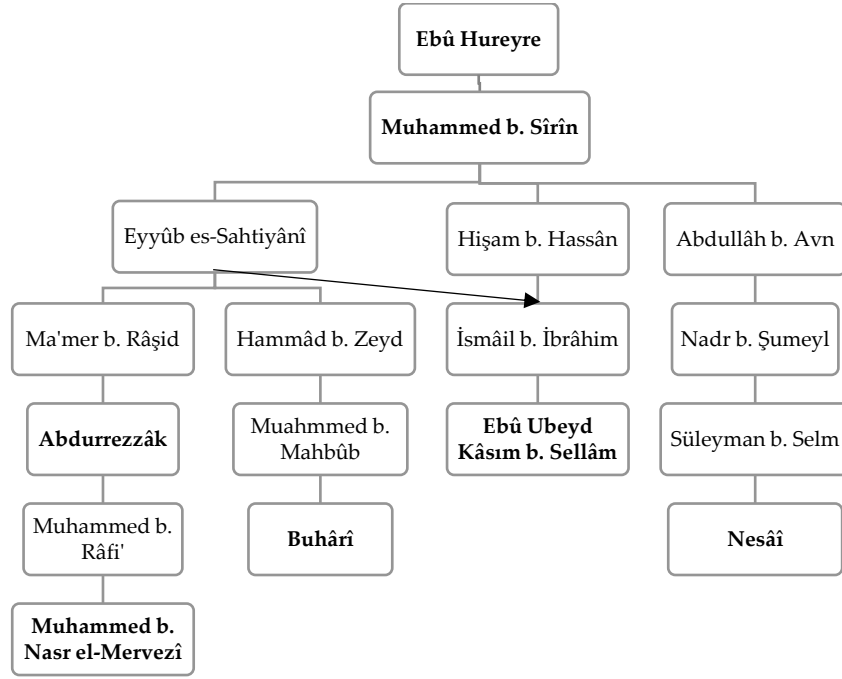
²¹ Müslim, *Sahih*, "Fezâil", 154 (No. 2371).

²² Ebû Dâvûd, *Sünen*, "Talâk", 17 (No. 2212); Ebû Bekr Ahmed b. Amr el-Bezzâr, *el-Müsned*, thk. Zeynüddîn vd. (Medine: Mektetebetü'l-ulûm, 2009), 17/277, 305 (No. 9980, 10054); Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şu'ayb en-Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, thk. Hasan Abdülmün'im (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 7/396, 397 (No. 8316, 8317); Ahmed b. Alî el-Mevsilî Ebû Ya'lâ, *Müsnedü Ebî Ya'lâ* (Beyrut: Daru'l-Me'mûn li't-turâs, 1984), 10/426 (No. 6039).

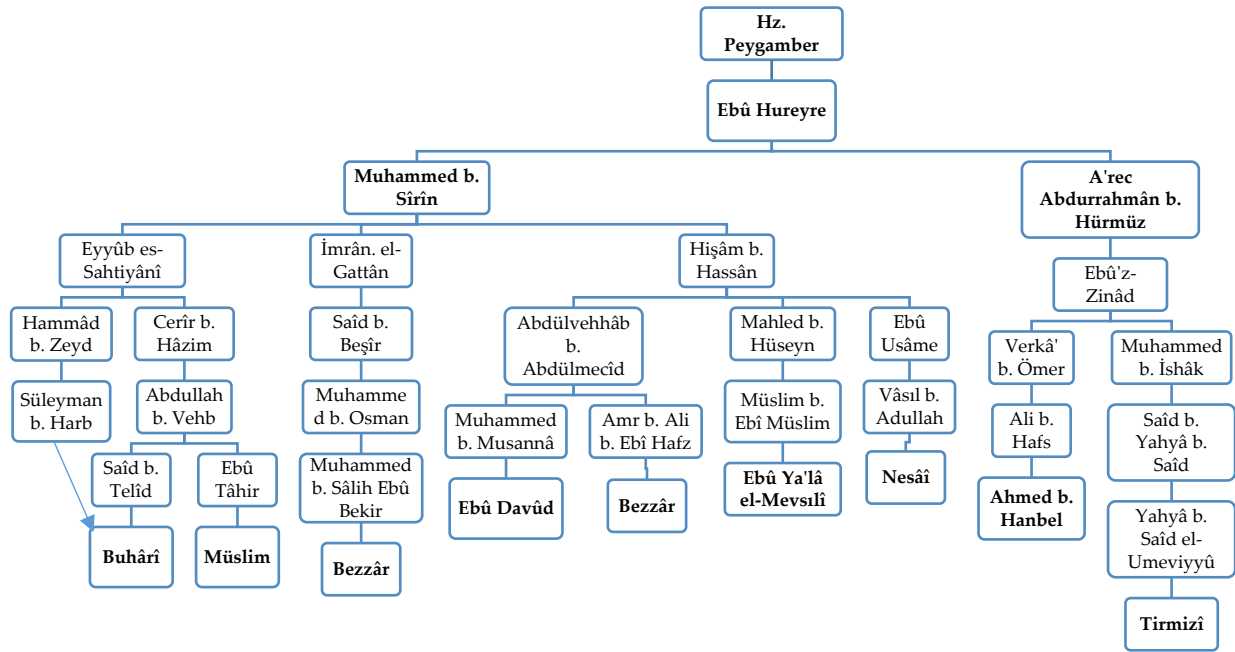
²³ Tirmizî, *Sünen*, "Tefsîr", 22 (No. 3166).

²⁴ Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemâm b. Nâfi' es-San'ânî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998), 2/401 (No. 1914); Ebû Abdillâh Muhammed b. Nasr el-Mervezî, *Taẕîmü ẓadri's-şalât* (Medine: Mektebetü'l-dâr, 1985), 1/227.

Şekil 1. Mevkuf rivayet şeması

Şekil 2: Merfû rivayet şeması

Şemalardan görüldüğü üzere, tâbiîn ve etbâü't-tâbiîn tabakasında mevkuf ve merfû rivayetlerin râvileri büyük ölçüde aynıdır. Mevkuf isnaddaki tek tabiîn râvisi olan Muhammed b. Sîrîn'in (öl. 110/729) ihtiyaten, merfû rivayetleri mevkuf olarak; bir rivayeti bazen merfû bazen mevkuf olarak naklettiği kaydedilmiştir.²⁵ İhtiyatı nedeniyle rivayetin hem mevkuf hem de merfû aktarılmasına sebep olan râvi olduğu düşünülebilir. Mesele biraz daha irdelendiğinde durumun daha karmaşık olduğu ortaya

²⁵ Ebû'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *İlelül'l-ḥadîs*, thk. Mahfûzürrahman Zeynullah (Riyâd: Dâru Tayyibe, 1985), 10/25; Sabri Çap, *Hadîs İlmünde Merfû-Mevkuf İlişkisi* (Ankara: İlâhiyât, 2020), 328-329.

çıkılmaktadır. Eyyûb es-Sahtiyânî (öl. 131/749) ve Hişam b. Hassân (öl. 148/765) rivayetin iki çeşit isnadında da yer alırken Abdullâh b. Avn (öl. 151/768) sadece mevkuf isnadda yer almaktadır. İbn Avn da aynı rivayeti bazen mevkuf bazen merfû aktarmakla vassfedilmektedir.²⁶ Eyyûb'un talebesi Hammâd b. Zeyd'in (öl. 179/795) hocasından rivayette bulunurken ref' edileceğini kesin hatırlamadığında, ihtiyaten mevkuf rivayet ettiği söylenilmiştir.²⁷ Hammâd'dan rivayetin hem mevkuf hem merfû gelmesi ihtiyatına bağlanabilirdi. Ama şerhte, Buhârî nüshalarının çoğunda Hammâd rivayetin mevkuf olduğu belirtilmiş ve bu görüş, doğru kabul edilmiştir.²⁸ Ancak rivayetin, Eyyûb'tan Ma'mer b. Râşid (öl. 153/770) tarafından da vakfedilmesi, mevkuf aktarılmasının Hammâd ile açıklamasını zorlaştırır. Cerîr b. Hâzim (öl. 175/791) ise Yusuf Suiçmezin hazırladığı ref' etmekle itham edilen râviler listesindedir.²⁹ Bu itham, bazı rivayetlere münhasır verilmiştir.³⁰ Hişam b. Hassân ise özellikle Hasan el-Basrî (öl. 110/728) rivayetlerinde irsal yapmasıyla cerh edilmiştir.³¹ Ayrıca Hişam'ın Muhammed b. Sîrîn'in Ebû Hureyre'den rivayetlerini ref' etmeyi, hocası Muhammed'in böyle yapmadığı uyarısından sonra bıraktığı kaydedilmiştir.³² Bu bilgi ondan gelen rivayetlerin aslında mevkuf olabileceğini düşündürmektedir. Yine merfû isnad şemasındaki İbn Sîrîn'in öğrencilerinden İmrân el-Gattân kimi münekkidler tarafından zayıf sayılmıştır.³³ Buhârî'nin, merfû rivayetteki A'rec Abdurrahman b. Hürmüz (öl. 117/735) ve talebesi Ebû-z'Zinâd (öl. 130/748) isnadını, Ebû Hureyre'den gelen en sağlam isnad saydığı nakledilmektedir.³⁴ Yine de İmam Mâlik (öl. 179/795) bu isnadla gelen suret hadisini şiddetle reddetmiştir. Ebû-z'Zinâd'ın ismi, başka cerhlerinde eklenmesiyle, zayıf râviler arasına girmiştir.³⁵ Suret hadisi, İsrâîlyât kaynaklı bir bilgi olup olmadığı açısından tartışılmakla meşhurdur.³⁶ İsnad şemalarının baş tarafındaki râvilerin isimleri, Ebû Hureyre'de dâhil, ref' problemiyle ilgili meselelerde sıkça geçmektedir.³⁷ Özellikle İsrâîliyât nitelikli rivayetlerin sahihliği tartışılırken bu isimlerle karşılaşilmektedir.³⁸ Dârekutnî (öl. 385/995) ve İbn Hacer (öl. 852/1449), rivayetin mevkuf tariklerine işaret etseler de, aslının merfû olduğu görüşündedirler. Dârekutnî tercih sebebini açıklamazken İbn Hacer, Muhammed b. Sîrîn'in çoğu zaman rivayet ettiği hadisin merfû olduğunu beyan etmediği söylemekle yetinir.³⁹ Oysa isnadlardaki râvilerin hadislerin ref' edilmesiyle ilgili tutumlarına dair bilgiler, sorunu İbn Sîrîn'in ihtiyatıyla açıklanamayacak kadar karmaşık hale getirmektedir.

Bir rivayet hem merfû hem mevkuf aktarıldığında hangisinin esas alınacağı tartışılmıştır. Âlimlerin bazılarına göre merfû,⁴⁰ çoğunluğa göreyse mevkuf olan doğrudur.⁴¹ Bu hususta başka şartlar da öne

²⁶ Dârekutnî, *İlelül'l-hadîs*, 10/29.

²⁷ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb* (Haydarabad: Matbaatu Dâiretü'l-Ma'rifî'n-Nizâmîyye, 1908), 3/11; Çap, *Merfû-Mevkuf İlişkisi*, 326.

²⁸ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1959), 9/128.

²⁹ Yusuf Suiçmez, *Hadiste Ref' Problemi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005), 289.

³⁰ Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr el-Ukaylî, *ed-Du'afâ ü'l-kebîr*, thk. Abdü'l-Mu'tî Emîn Kal'acî (Beyrut: Dâru'l-Mektebeti'l-İlmiyye, 1984), 1/198-199.

³¹ Ukaylî, *Du'afâ*, 4/334.

³² Ebû'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdurrahmân b. Yûsuf el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâ'ir-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1987), 30/189; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 6/359.

³³ Ukaylî, *Du'afâ*, 3/300; Ebû Ahmed Abdullâh b. Adî el-Cürcânî İbn 'Adî, *el-Kâmil fi du'afâ'ir-ricâl*, thk. Âdil Ahmed - Ali Muhammed Muavvaz (Beyrût: el-Kütübü'l-İlmiyye, 1997), 6/162.

³⁴ Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh ed-Dımaşkî eş-Şâfiî İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, thk. Muhibbuddîn, Amr b. Ğarâme el-Amrî (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1997), 28/56; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 14/480; Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, 6/162.

³⁵ Ukaylî, *Du'afâ*, 2/251.

³⁶ Zekiye Turan, "Allah Âdem'i Kendi Suretinde Yarattı" Hadisinin İncelenmesi (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2004), 33-106.

³⁷ Bkz. Yusuf Suiçmez, *Hadiste Ref' Problemi*; Çap, *Merfû-Mevkuf İlişkisi*; Elif Sönmez, *Mevkuf Hadîsin Merfû Rivâyet Edilmesi*.

³⁸ Suiçmez, *Hadiste Ref' Problemi*, 133-135; Çap, *Merfû-Mevkuf İlişkisi*, 324-325.

³⁹ Dârekutnî, *İlelül'l-hadîs*, 8/106; Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1959), 6/391.

⁴⁰ Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye*, (Haydarâbâd: Dâiretu'l-Me'ârifî'l-Osmanî, 1938), 417; Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebû Bekr es-Suyûtî, *Tedribü'r-râvî fi şerhi takrîbi'n-Nevevî*, thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryabî (Riyad: Dâru Tayyibe, 2005), 1/204-205.

sürülmüştür. Tercihi, çoğunluğun ya da sika râvinin rivayetini esas alma prensibine dayandıran da, her bir rivayet için ayrı değerlendirmede bulunması gerektiği görüşünde olan da vardır.⁴² Bir başka çalışmaya göre sebeplerin ilki; daha eski bir kaynaktaki,⁴³ özellikle aynı isnadla, mevkuf rivayet edilmişse bunun tercih edileceğidir.⁴⁴ Bu sebep, üç yalan rivayeti *el-Hutab* ve Abdürrezzâk'ın *et-Tefsir*'inde mevkuf geçtiğinden, tercihin mevkuftan yana yapılmasını destekler.

Üç yalan rivayeti mevkuf kabul edilirse Ebû Hureyre'nin bu gaybî bilgiyi nereden aldığı sorusu akla gelmektedir. Klasik usulde gaybî meselelerde sahabenin, bazılarının göre de tabînin de sözlerinin "Hükmen merfû" sayılması, rivayetlerin ref' edilmelerindeki etkenlerdendir.⁴⁵ Üç yalan rivayetinin de bu kabulde ref' edilmesi ve zamanla merfû şeklin yaygınlaşması muhtemeldir. Ebû Hureyre'nin tek bilgi kaynağının Hz. Peygamber olmadığı, Yahudi asıllı âlimlerden ve eldeki yazılı Tevrat metinlerinden de faydalandığı bilinmektedir. Meselâ tabînden, İsrâîlî rivayetleriyle tanınan Yahudi asıllı bir mühtedi, Kâb el-Ahbâr'dan (öl. 32/652-653?)⁴⁶ Tevrat'ı dinlediği, dini bir meselede onunla istişare ettiği, müzakereyi bir başka mühtedi Yahudi asıllı âlim olan Abdullah b. Selâm'a (öl.43/663-664) danışıp karara bağladıkları anlatılmaktadır.⁴⁷ Ayrıca, Hz. Peygamber'in, Kur'an'a aykırı olmadığı sürece Ehl-i Kitap'tan kıssa ve hikâyelerle ilgili bilgi almanın ve bu bilgileri aktarmanın sakıncalı olmadığını ifade ettiği nakledilmektedir.⁴⁸ Eski din ve kültürlerden İslâm kaynaklarına aktarılan bilgiler şeklinde tanımlanabilecek isrâiliyyâtın,⁴⁹ bir rivayetin merfû, mevkuf ya da maktu olduğunu tespitinde özellikle dikkat edilecek bir konu olduğu da unutulmamalıdır.⁵⁰ Bu bilgiler, özelde incelediğimiz rivayetin kaynağını mutlak anlamda tespit etmeyi ve hükmen merfu sayılmasını kesinleştirmeyi zorlaştırmaktadır.

Eski Ahit'te de üç yalan rivayetine benzer bir kıssa vardır. Kıssa şöyledir: Hz. İbrahim, kıtlık çıkınca Mısır'a gider. Oraya girerken Sâre'ye güzel olduğunu bildiğini, Mısır'lıların onu ele geçirmek için kendisini öldürmelerinden korktuğunu, eğer "kız kardeşiyim" derse öldürülmeyeceğini ve kendisine iyi davranılacağını söyler. Firavun'a Sâre'nin güzelliği anlatılınca onu sarayına getirtir. Fakat kendisinin ve ev halkının başına felaketler gelir, Hz. İbrahim'i çağırıp niye eşi olduğunu söylemediğini sorar. "Al karını git!" diyerek onları gönderir.⁵¹ Olayın benzeri başka bir kralla da yaşanır. Bu sefer krala rüyasında, evlenmeyi düşündüğü Sâre'nin evli olduğu, ona dokunursa kendisinin ve ulusunun öleceği bildirilir. O da Hz. İbrahim'i çağırıp niye kız kardeşim dediğini sorar. O ise Tanrı'dan korkmadıklarından öldürüleceğini düşündüğünü, üstelik Sâre'nin baba tarafından kız kardeşi olduğunu söyler. Kralın eşlerine musallat olan kısırlık, Hz. İbrahim'in duasıyla kalkar.⁵²

Sâre'nin çok güzel olduğu, İslam kaynaklarında da geçmektedir. İnsanların güzelliğinin yarısının Yusuf ve annesine, yani büyük-büyükannesi Sâra'ya,⁵³ veya sadece Yusuf'a verildiği⁵⁴ bilgisi rivayet edilmiştir. İbnü'l-Cevzî (öl. 597/1201), bir eserinde üç yalan rivayetini ele alır. Öncelikle peygamberlerin yalan söylemeyeceği inanç esası olduğundan ahâd haberlerin buna zıt olamayacağını, burada geçen "kezip" in dıştan yalana benzeyen ama hakikatte doğru olan söz olduğunu belirtir. Yine de Sâre'ye "kız kardeşim"

⁴¹ Suiçmez, *Hadiste Ref' Problemi*, 81-82; Elif Sönmez, *Mevkuf Hadisin Merfû Rivâyet Edilmesi ile İlgili Müslim'e Yöneltilen Eleştiriler (Tettebbu' Özelinde)* (İstanbul: 29 Mayıs Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 28-29.

⁴² Çap, *Merfû-Mevkuf İlişkisi*, 274-280; Sönmez, *Mevkuf Hadisin Merfû Rivâyet Edilmesi*, 27-30.

⁴³ Eserin müellifine aidiyeti kesin olmalı.

⁴⁴ Suiçmez, *Hadiste Ref' Problemi*, 86, 88, 273.

⁴⁵ Suiçmez, *Hadiste Ref' Problemi*, 36-42.

⁴⁶ M. Yaşar Kandemir, "Kâ'b el-Ahbâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/1-3.

⁴⁷ Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes, *el-Muvatta*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrût: Dâru İhyâi'l-kütübî'l-Arabî, 1985), 2/150. Lafız farklılıklarıyla Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 16/205 (no: 10303). Tahkik notunda rivayetin Ebu Davud, İbn Mâce, Tirmîzî ve geçtiği başka kaynaklardaki tahriri verilmektedir.

⁴⁸ Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî Abdürrezzâk, *el-Musannef*, thk. Habîburrahman el-A'zamî (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1982), 10/311-314 (No. 19209-19216).

⁴⁹ İbrahim Hatiboğlu, "İsrâiliyyât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2023), 23/195-196.

⁵⁰ Çap, *Merfû-Mevkuf İlişkisi*, 314-323.

⁵¹ Sa'd b. Yûsuf el-Feyyûmî Sa'adia Goan, *Tefsîru't-Tevrât bi'l-'Arabiyye: Tevrat (Tora) Tefsiri: (metin - açıklamalı çeviri)*, thk. Ferruh Özpilavcı (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018), (Yar. 12:10-20), 1/364-365.

⁵² Sa'adia Goan, *Tefsîru't-Tevrât bi'l-'Arabiyye*, (Yar. 20:1-18) 1/428-433.

⁵³ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 6/347; İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, 6/392.

⁵⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 21/441.

dememesinin hangi hikmete dayandığını sorusunun, zihnini meşgul ettiğini itiraf eder. Zihnindeki sorunun, ancak bu kavmin Mecûsî olduğu ve Mecûsîlikte erkek kardeşin, evlilik açısından kız kardeş üzerinde öncelikli hak sahibi sayıldığı bilgisiyle çözüldüğünü söyler. Ehli kitaptan, bu kavim açısından nikâhlı bir kadınla evlenmenin anca kocası öldürülürse mümkün görüldüğünü aktarır. İşte bu şartlarda Hz. İbrahim, "kız kardeşim" dediğinde şunu düşünmüş olmalıdır: Eğer Cebbâr, dini hükümleri önemseyen adil bir kişiye Sâre'yle evlenmek için kendisinden izin alacaktır, yok eğer zalim biriye onu sormadan alıkoymak ama kardeşi sandığı için kendisini öldürülmeyecektir.⁵⁵ Görüldüğü gibi burada müellif kezibi yalan olarak görmese bile söylenilmesinde bir hikmet aramış, Hz. İbrahim'in dıştan da olsa yalana benzer bir sözü hikmetsiz söylemeyeceğini varsaymıştır.

Üç yalan rivayeti hakkında ulaştığımız bilgilerle vardığımız sonuç, rivayetin aslen mevkuf olduğu, gaybî bir konuya ilişkin olduğundan hükmen merfu sayılmış olabileceğidir. Üç yalan rivayetleriyle ilgili malumatı ve bununla ilgili ulaştığımız bilgileri ve değerlendirmelerimizi aktardıktan sonra, şimdi de şefaât gurubundaki rivayetleri ele alacağız.

2.2.2. Şefaât Rivayetleri

Daha önce belirttiğimiz gibi, konuyla ilgili ikinci rivayet gurubu, kıyamet gününde insanların belli peygamberlerden şefaât istemeleri hakkındadır. Bu peygamberlerden biri olan Hz. İbrahim, kendisinin bu konumda olmadığını, bazı rivayetlerde üç kere yanlış anlaşılabilecek söz söylemesini sebep göstererek, belirtmektedir. Bu guruptaki rivayetler birden çok sahabîden aktarılmaktadır. Biz burada şefaât rivayetlerini sahabî râvilerine göre sınıflandırarak inceleyeceğiz. Sahabeden bazılarının rivayetlerinde, peygamberlerin şefaât edememe sebebi hakkında herhangi bir bilgi yoktur. İlk sırada bu sebep belirtilmeyen rivayetlere değineceğiz.

2.2.2.1. Ebû Bekr es-Sıddîk (r.a.) (öl. 13/634) Rivayeti

Rivayet, kıyamet günü tüm insanların bir araya toplanmasını ve korkuya kapılarak şefaât talebiyle peygamberleri sırayla⁵⁶ dolaşmalarını ve Hz. Muhammed'e gelene kadar her birinin bir diğerine yönlendirmesini anlatarak başlar. Bu metinde Hz. İbrahim sebebini açıklamadan, "İstediğiniz bende değil" diyerek insanları Hz. Mûsâ'ya yönlendirir.⁵⁷

2.2.2.2. Selmân el-Fârisî (r.a.) (öl. 35/656?) Rivayeti

Kıyamet günü güneşin yaklaşıp ısıtmasıyla yaşanan zorluklar anlatılır. İnsanlar şefaât isteyerek sırayla peygamberleri dolaşırlar. Her peygamber aynı cevabı verir. O konumda olmadığını söyler ve onları bir sonraki peygambere yönlendirir.⁵⁸

2.2.2.3. Ukbe b. Âmir el-Cühenî (r.a.) (öl.58/678) Rivayeti

Buradaki rivayet metni kısadır. "Allah gelmiş geçmiş tüm insanları toplayıp haklarında hüküm verir. Müminler toplanır: 'Rabbimiz hakkımızda hüküm verdi. (Bundan sonra) Rabbimize bizim için şefaât edecek kimdir?' derler." Sonra da Hz. Âdem'den başlayıp sırayla peygamberleri gezerler, her bir peygamber onları bir sonrakine yönlendirir. Bu yönlendirme Hz. Peygamber'e ulaşana kadar devam eder.⁵⁹ Bu rivayetin lafzında da herhangi bir peygamberin günahı veya neden şefaât edemeyeceği geçmemektedir. Ayrıca rivayetin son kısmı tamamen farklıdır. Hz. Muhammed müminlere şefaât edince

⁵⁵ Ebu'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-müşkil min hadîs i's-Şaḥîḥayn*, thk. Alî Hüseyin el-Bevvâb (Riyâd: Dâru'l-Vatan, ts.), 3/482-484.

⁵⁶ Hz. Âdem, Hz. Nûh, Hz. İbrahim, Hz. İsa ve Hz. Musâ sıralamasında.

⁵⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/192 (No. 15).

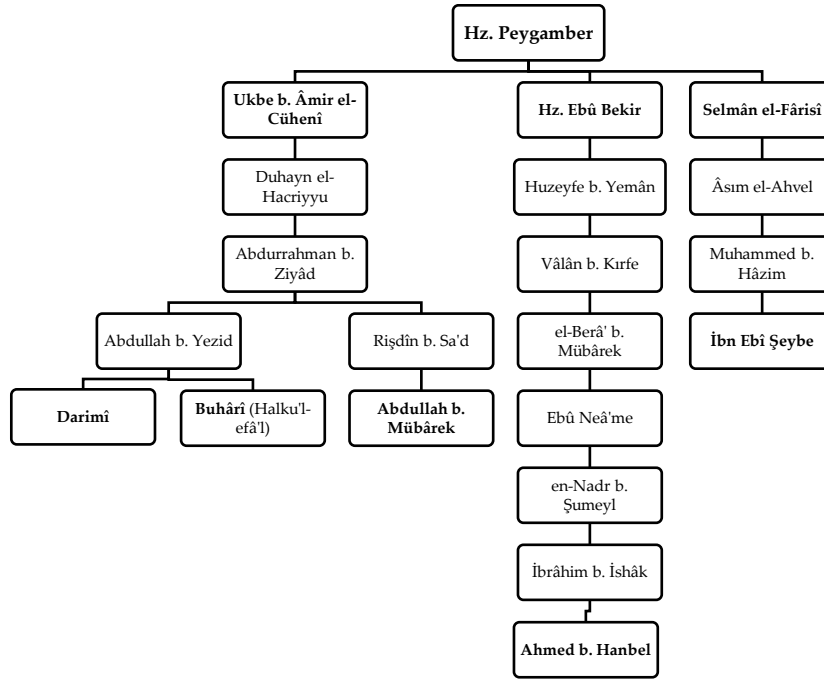
⁵⁸ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 6/308 (No. 31165).

⁵⁹ Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân ed-Dârimî, *es-Sünen*, thk. Hüseyin Süleym Esed (Cidde: Daru'l-Muğnî, 2000), "Rikâk", 87.

kâfirler de "Bizi sen saptırdın" diyerek iblisten şefaattir. O ise cehenneme atılır. Biri erken dönem olmak üzere iki kaynağa Ukbe'den, sadece rivayetin baş ve son kısmı nakledilmektedir.⁶⁰

Metninde Hz. İbrahim'in şefaati edememe sebebiyle ilgili bir ifadenin yer almadığı bu üç sahabînin rivayetlerinin isnad şeması şu şekildedir:

Şekil 3: Şefaati edememe sebebini belirtmeyen rivayetler

Şefaati rivayetleri dört sahabîden daha nakledilmektedir. Bu rivayetlerin bazı tariklerinde, Hz. İbrahim'in hatası veya kezihi sebebiyle şefaati edemeyeceği ifadesi yer almaktadır.

2.2.2.4. Ebû Hureyre (r.a.) (öl. 58/678) Rivayetleri

Tespit edilen rivayetin, kronolojik sıralamada ilk kaynaktaki metni şöyledir: Hz. Peygamber'e et getirilir. Etten ısırap "Kıyamet günü insanların seyyidi benim." diyerek anlatmaya başlar. Kıyamet günü gelmiş geçmiş tüm insanlar toplanacak, güneş yakınlaştırılacak, insanlar kaldıramayacakları zorluklarla karşılaşacaktır. Bu durumdan kurtulabilmek için şefaati etmesi talebiyle Hz. Âdem'e giderler. O, Allah'ın o gün öfkelenmediği kadar ne öncesinde ne sonrasında öfkelenmediğini söyler. Ağaç kendisine yasaklanmışken isyan ettiğini hatırlatır. "Vah bana, vah bana!" diye hayıflanır "Başkasına gidin, Nuh'a gidin" der. Onlar da Hz. Nuh'a giderler. Bundan sonra her peygamberle diyalogun başı ve sonu aynı şekilde tekrarlanır. Farklı olan husus ise, sayılan hatalardır. Hz. Nuh, var olan bir dua hakkını kullanarak dua ettiğini ve kavminin helak olduğunu açıklar. Hz. İbrahim kezihiğini anar. Hz. Mûsâ, kendisine emredilmediği halde bir kişiyi öldürdüğünü söyler. Hz. İsmâ, herhangi bir günahını saymaz ama aynı cevabı verir...⁶¹ Başka eserlerde de bu rivayetteki gibi Hz. İbrahim'in kezihiğinin ne olduğuna dair açıklama olmayan metinler vardır.⁶² Bu rivayetlerden ikisini Buhârî tahrir eder. İlkinde takti yaparak rivayetin bab başlığına uygun olan Hz. İbrahim ile ilgili kısmını verir, lafızda kezihiğe işaret vardır ama ne oldukları sayılmaz.⁶³ Uzun metinle tahrir ettiği rivayetin lafzında Hz. İbrahim'in üç kezihi söylediği geçer, râvi Ebû Hayyan'ın onları saydığı belirtilir ama kezihiğin ne olduğu zikredilmez.⁶⁴ Tirmizî'nin

⁶⁰ Ebû Abdurrahmân Abdullâh b. el-Mübarek b. Vâzih Abdullah b. Mübarek, *Kitabü'z-Zühâ ve'r-rekâik*, thk. el-A'zamî Habîbürrahmân (Beyrut: Daru'l-kütübü'l-ilmîyye, ts.), 2/111; Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Buhârî, *Halku efâli'l-ibâd*, thk. Abdurrahman Umeyra (Riyâd: Daru'l-meârif, ts.), 117.

⁶¹ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 6/307 (No. 31674).

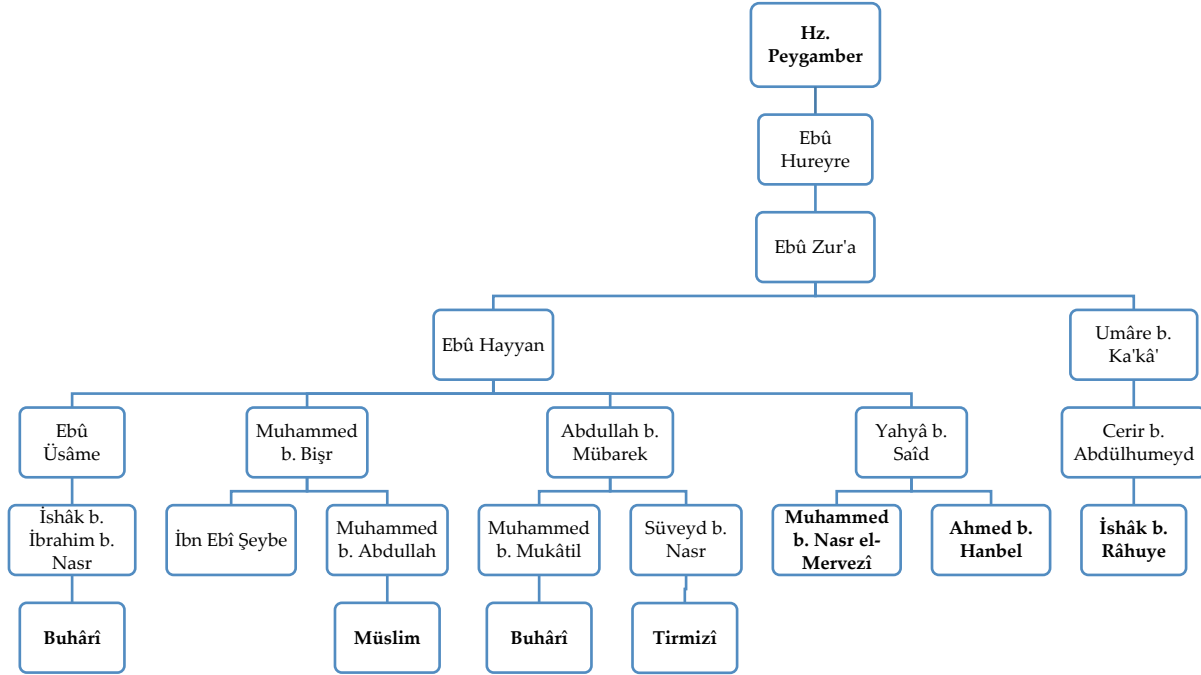
⁶² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 15/386 (No. 9623); Müslim, *Sahih*, "İymân", 194 (No. 327).

⁶³ Buhârî, *Sahih*, "Enbiyâ", 11 (No. 3321).

⁶⁴ Buhârî, *Sahih*, "Tefsîr (İsrâ)", 5 (No. 4712).

rivayeti de aynı lafızladır.⁶⁵ Lafızdaki bu farkın kaynağı muhtemelen, iki isnadın birleştiği râvi olan Abdullah b. Mübarek'tir. Ebû Hayyan'ın saydığı kezibât, metne dâhil edilmemiştir. Bir tarikte Hz. İbrahim insanlara cevabında, sadece Allah'ın öfkesini anlatır, günahından ya da kezibâtından bahsetmez.⁶⁶ Diğer bir kaynaktaki metindeyse söylediği sayılan üç kezib arasında yıldızla "Şüphesiz o, Rabbim!" demesi de vardır. Hâlbuki Kur'an'da geçen ibare farklıdır.⁶⁷ Eşine "kız kardeşim" demesiye sayılmamıştır. Ayrıca bu metinde her peygamberin "(Allah'ın) Beni ateşe atmasından korkuyorum" dediği geçmektedir.⁶⁸ Diğer tariklerde karşılaşılmayan bu ziyade, İbn Kesîr'in tabiriyle tuhaftır.⁶⁹

Şekil 4: Ebû Hureyre rivayetlerinin isnad şeması⁷⁰

Ebû Hureyre rivayetlerinde kezibâtтан hiç bahsetmeyen tarik de vardır. Lafzın geçtiği tariklerdeyse kezibâtın ne olduğu hakkında bir açıklama yoktur. Sadece bir tarikte sayılan kezibât ise hiçbir tarikte geçmeyen farklı bir lafız içermektedir. Çoğunluğun rivayetine muhalif kaldığından bu lafız esas teşkil etmez. Şefaât gurubundaki Ebû Hureyre rivayetlerinde Hz. İbrahim'in kezibâtı sayılmamıştır. Sadece şefaât edememe sebebine bir açıklama sadedinde kezibâta işaret edilmiştir.

2.2.2.5. Abdullah b. Abbas (r.a.) (öl. 68/687-688) Rivayetleri

Abdullah b. Abbas bir gün hutbede Hz. Peygamber'in şöyle dediğini aktarır: "Her peygamberin kabul olunacak bir duası vardır. Hepsı dünyadayken hakkını gerçekleştirdi. Ben duamı ümmetime şefaât için sakladım. Kıyamet günü Âdemoğullarının seyyidi benim. Övünme yok! Yer yarılınca ilk çıkan benim, övünme yok! ... Kıyamet günü insanlar için uzun olur. Birbirlerine "İnsanların atası Âdem'e gidelim de bizim için Rabbimize şefaâtçi olsun ve hüküm verilsin!" derler." Hz. Âdem'e gider, onu övüp dileklerini söylerler. O ise "Ben (sizin umduğunuz) o konumda değilim" deyip hatası sebebiyle cennetten çıkarıldığı, anca kendi derdinde olduğu⁷¹ cevabını verir ve "Nuh'a gidin" der. O da dua ettiğinde yeryüzü ahalisinin

⁶⁵ Tirmizî, *Sünen*, "Sıfatu'l-Kıyâme", 10 (No. 2434).

⁶⁶ Mervezî, *Ta'zîmü kadri's-şalât*, 1/279 (No. 270, 271).

⁶⁷ el-En'âm, 6/76.

⁶⁸ Ebû Ya'kûb İshâk b. İbrâhîm b. Mahled İshâk b. Râhûye, *el-Müsned*, thk. Abdülgafûr Abdülhak el-Belûşî (Medine: Mektebetu'l-îmân, 1991), 1/227 (No.184).

⁶⁹ Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr İbn Kesîr, *en-Nihâyetü fi'l-fiten* (Beyrut: Daru'l-cil, 1988), 1/370.

⁷⁰ Tabloda koyu punto ile yazılan müelliflerin rivayetlerinde, ne olduğu açıklamaksızın kezibât lafzı geçmektedir. El-Mervezî'nin rivayetinde ise kezib veya hata lafzı geçmemektedir.

⁷¹ Bu sözü diğer peygamberlerde cevaplarında tekrarlarlar.

boğulduğunu söyleyerek aynı karşılığı verir "İbrahim'e gidin" der. Hz. İbrahim'de "Ben o konumda değilim. Müslümanken üç kezib söyledim." der. Hz. Peygamber "Vallahi kezibâtı söylerken sadece Allah'ın dini için bir şeyler yapmak istemişti" der. Üç sözün ne olduğu sayar. "Mûsâ'ya gidin" der. Hz. Mûsâ, bir nefse karşılık olmaksızın bir nefsi öldürdüğünü söyleyerek Hz. İsâ'ya gönderir o ise "İnsanlar beni ilah edindi" mazeretini sunup "Mühürlü bir kap olsa, mührü açmadan içindekini alabilir misiniz?" diye sorar. "Hayır" dediklerinde "Peygamberlerin mührü Muhammed'dir. Ona gidin..." demesiyle rivayet devam eder.⁷² Tahkik notunda, bu metnin isnad zincirinin, râvilerinden Ali b. Zeyd sebebiyle zayıflığına ve Hz. İsâ'nın insanların kendisine tapmasını günah olarak öne sürmesinin, sahih isnadla gelen metinlere muhalif bir ziyade olduğuna işaret edilmektedir.⁷³ Aynı isnadın son râvisi değişen bir tarikinde giriş kısmı yoktur, kıyamet gününden bahsederek başlar. Hz. İbrahim cevabı kısadır. "Ben o konumda değilim. Müslümanken üç kezib söyledim" der.⁷⁴ Ali b. Zeyd b. Cud'ân'ın hafızasındaki zaaf nedeniyle Ebû Zur'a, Buhârî ve İbn Hüzeyme tarafından rivayetleri zayıf görülmüştür. Ayrıca doğuştan kör oluşu, rivayetlerinde hıfzını yazılı kaynakla desteklemesini imkânsız kılmıştır.⁷⁵ İbn Abbas ve Ebû Saîd rivayetleri ondan geldiği için zayıf sayılmıştır.

2.2.2.6 Ebû Saîd el-Hudrî (r.a.) (öl. 74/693-694) Rivayetleri

Ondan gelen rivayet metni de İbn Abbas'inkine benzerdir. İnsanlar şefaât istemek için geldiklerinde üç kezib söylediği cevabı aktarılıp Hz. Peygamber'in "biri hariç Allah'ın dini içinlerdi" açıklamasını yaptığı belirtilir ve bu kezibât sayılır. İsnadı İbn Abbas'inkiyle birleşir. Tirmizî, rivayeti verdikten sonra bazılarının bunu İbn Abbas'tan naklettiğini belirtir.⁷⁶ Aynı isnadla üç kezibâtın açıklanmadığı bir rivayet de vardır.⁷⁷ Bir tarikinde, metin kısa olsa da Hz. İbrahim'in kezibâtı sayılır.⁷⁸

⁷² Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd et-Tayâlisî, *el-Müsned*, thk. Muhammed b. Abdülmuhsin et-Türkî (Mısır: Dâru Hicr, 1999), 4/430, (No. 2834); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4/332 (No. 2546); Tirmizî, *Sünen*, "Tefsîr", 18.

⁷³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4/429 (2692).

⁷⁴ Hâris b. Ebû Üsâme, *Buğyetü'l-bâhis an zevâidi Müsnedi'l-Hâris*, thk. Hüseyin Ahmed Sâlih el-Bâkerî, ed. Ebû'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân el-Heysemî (Medîne: Merkezü Hidmeti's-Sünne, 1992), 2/1011 (No. 1135).

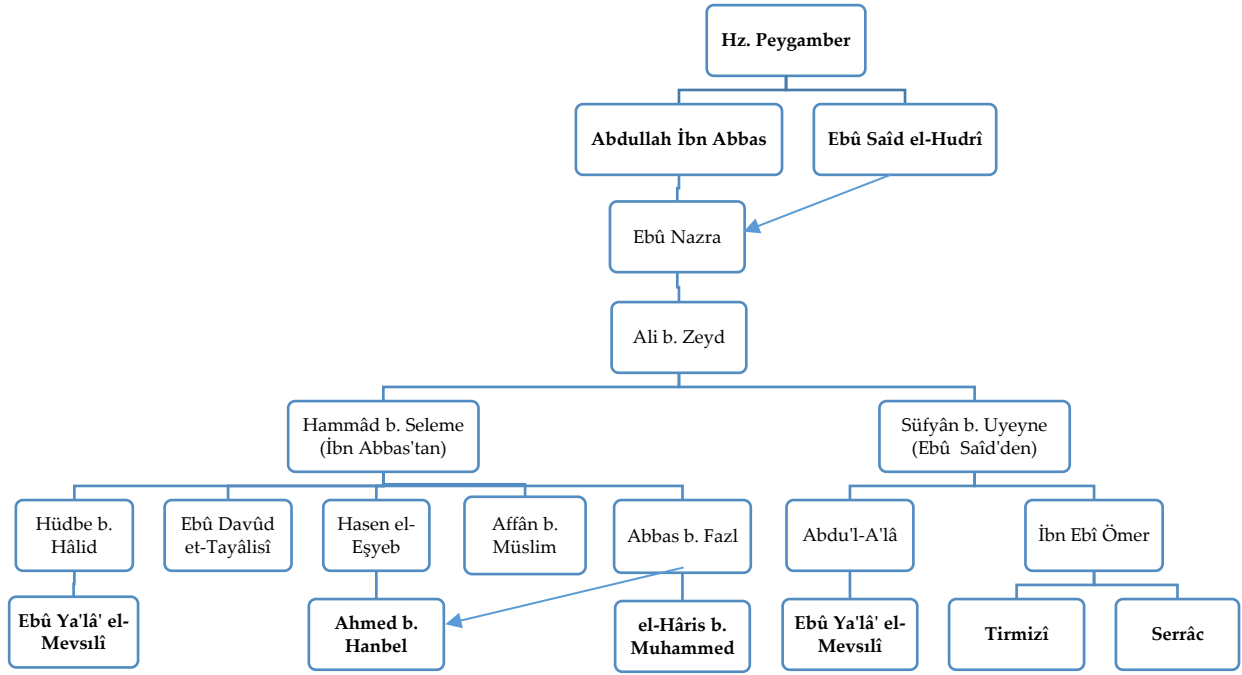
⁷⁵ Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 5/206-207.

⁷⁶ Tirmizî, *Sünen*, "Tefsîr", 18 (No. 3148).

⁷⁷ Ebû'l-Abbâs Muhammed b. İshâk b. İbrâhîm es-Serrâc - Zâhir b. Tâhir, *Hadîs ü's-Serrâc*, thk. Ebû Abdullah Hüseyin b. Ukkâşe (Kahire: el-Fârûku'l-hadisiyye, 2004), 3/235.

⁷⁸ Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 2/310 (No. 1040).

Şekil 5: Abdullah b. Abbas ve Ebû Saîd el-Hudrî rivayetlerinin isnad şeması

Şemada rivayetlerin ferd durumuna düştüğü, isnadların birleştiği râvi Ali b. Zeyd'in zayıflığı sebebiyle tüm tariklerin zayıf olduğu görülmektedir.

2.2.2.7. Enes b. Malik (r.a.) (öl. 93/711-712) Rivayetleri

Rivayet metni, müminlerin kıyamet günü bir araya toplanıp "Rabbimizden şefaât istesek " demesiyle başlar, önce Hz. Âdem'e gelirler. O, onların umduğu konumda olmadığını söyler, günahını hatırlar, Hz. Nuh'a gönderir. Aynı şekilde sırayla peygamberler gezilir. Her peygamberin cevabı aynıdır. O konumda olmadıklarını söyler, hatalarını -ne olduğunu belirtmeksizin- anarlar. Hz. İbrahim ve Hz. İsa bazı tariklerde hiçbir hatadan bahsetmezler ve sadece o konumda olmadıklarını söylerler.⁷⁹ Bir tarikte her peygamber gelenlere "Bu konumda değilim" deyip bir sonraki peygambere yönlendirir.⁸⁰ Bazı tariklerdeyse her peygamberler için, Hz. İsa hariç, "Hatasını andı, hatasından sebeple Rabbinden utandı" ifadesi geçer, ancak hata açıklanmaz.⁸¹ Hz. Nuh'un hatasının bilmediği bir şey istemek, Hz. Mûsâ'nınsa sebepsiz yere bir nefsi öldürmek olduğunu açıklandığı, Hz. İbrahim ve Hz. İsa hakkında hatanın veya utanmanın anılmadığı bir tarik de vardır.⁸² Hz. İbrahim için hata kelimesinin çoğul kullanıldığı, Hz. İsa içinse hatanın geçmediği de görülmektedir.⁸³ Bazı metinlerdeyse üç kezib sayılmaktadır.⁸⁴ Bir kaynaktan İbn Abbas'tan gelen metin, Enes b. Mâlik'ten nakledilmiştir. Ama bir sonraki rivayette aynı isnadın İbn

⁷⁹ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 6/309 (No. 31677); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 21/211 (No. 13590); Buhârî, *Sahih*, "Tefsîr", 3 (No.4476); "Rikâk", 51 (No. 6565); "Tevhîd", 37 (No. 7510); Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd İbn Mâce, *es-Sünen*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabîyye, 1952), "Rikâk", 37 (No. 4312); Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, 10/187 (No. 11179).

⁸⁰ Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. ed-Dahhâk b. Mahled İbn Ebû Âsım eş-Şeybânî, *Kitâbü's-Sünne* (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1980), 2/387 (No.816).

⁸¹ Müslim, *Sahih*, "İman", 193 (No.322); İbn Ebû Âsım eş-Şeybânî, *Kitâbü's-Sünne*, 2/375 (No. 805); Mervezî, *Ta'zîmü kadri's-şalât*, 1/270 (No. 262); Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 5/278 (No.2899).

⁸² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19/196 (No.12153).

⁸³ Tayâlisî, *Müsned*, 3/500 (No.2122); Ebû Muhammed Abd b. Humeyd b. Nasr el-Kissî Abd b. Humeyd, *el-Müntehab min Müsnedi Abd b. Humeyd*, thk. Subhî'l-Bedrî - Mahmûd Muhammed Halil (Kahire: el-Mektebetü'l-sünne, 1988), 1/357 (No. 1186); Buhârî, *Sahih*, "Tevhîd", 19 (No. 7410).

⁸⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 21/185-188 (No: 13562); İbn Ebû Âsım eş-Şeybânî, *Kitâbü's-Sünne*, 2/373 (No.804); Mervezî, *Ta'zîmü kadri's-şalât*, 1/272 (No.265); Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 5/396 (No. 3064).

Abbas'tan geldiğine de dikkat çekilmiştir.⁸⁵ Başka bir eserde metin İbn Abbas'tan getirilmiş, farklı bir isnadla Enes'ten, metin verilmeksizin, benzerinin nakledildiğine işaret edilmiştir.⁸⁶ Babın devamında "Kıyamet günü yerin kafamı çıkarmam için yarılacağı ilk kişi ben olacağım. Övünme yok!" ifadeleriyle başlayan bir rivayetin devamında Hz. Peygamber'in Cebbar (olan) Allah'ı görüp secdeye kapanarak ümmeti için şefaati olması anlatılır. Bu metinde başka hiçbir peygamberden şfaat istendiğinden bahsedilmemektedir.⁸⁷

Enes b. Mâlik rivayetlerinde dikkat çeken, şfaat istenen diğer peygamberler gibi Hz. İbrahim için de sadece hatadan bahsedilmesi, birkaç istisna tarık hariç, kezib lafzının metinlerde bulunmamasıdır.

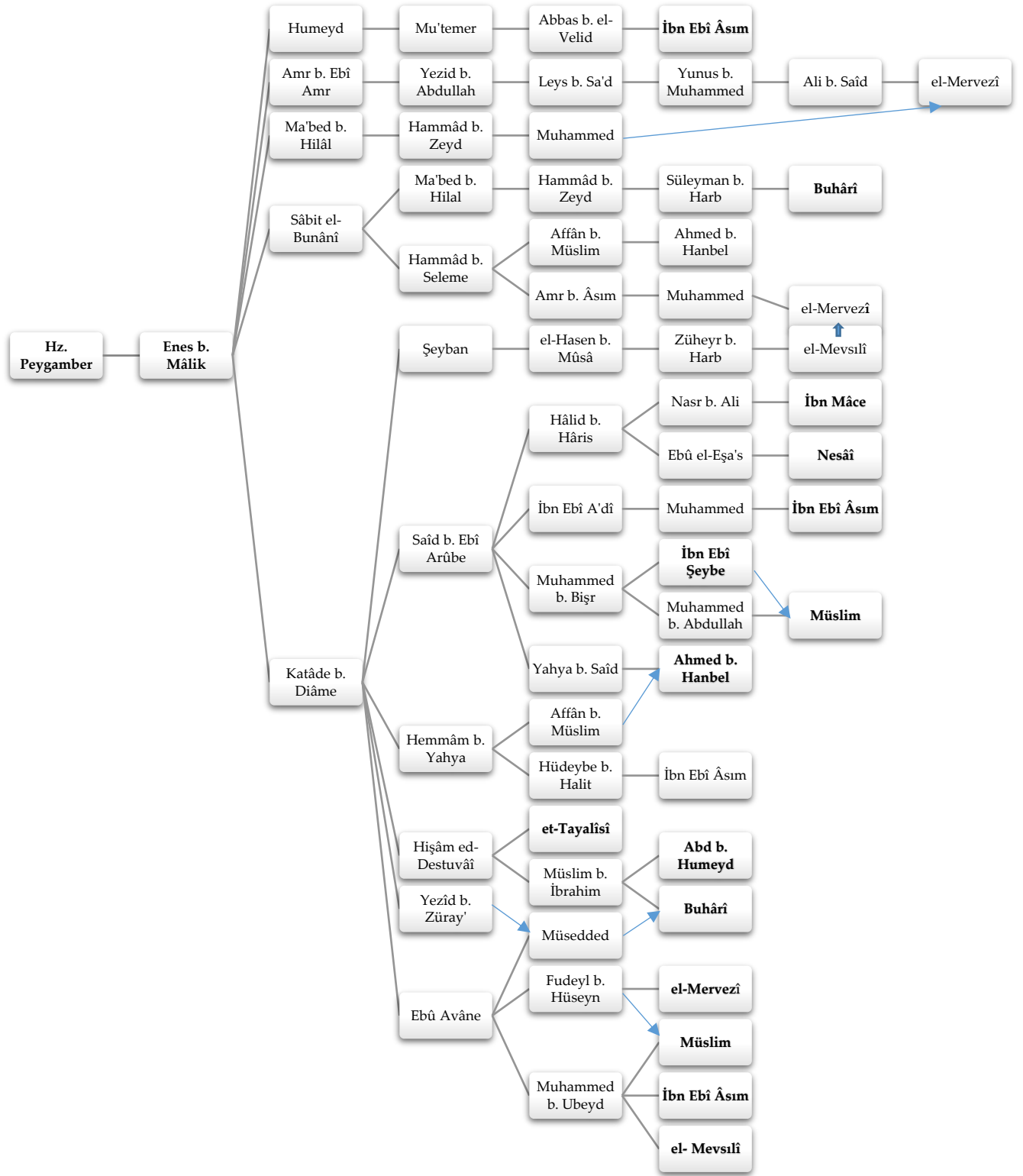
---

⁸⁵ Mervezî, *Taẓîmü kadri's-şalât*, 1/272 (No. 265, 266, 267).

⁸⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4/427 (No. 2693).

⁸⁷ Mervezî, *Taẓîmü kadri's-şalât*, 1/276-278 (No. 268, 269).

Şekil 6: Enes b. Mâlik rivayetlerinin isnad şeması⁸⁸

Enes b. Mâlik'ten gelen şefaât rivayetleri, kaynaklarda en çok tekrarlar yer alanlardır. Ayrıca rivayeti tahrîc eden müelliflerin her birinin mutlaka kezip geçmeyen bir metni de kaydettiği, çoğunluğunun kitabındaysa bu lafzın hiç bulunmadığı anlaşılmaktadır.

⁸⁸ İsnad şemasında kezip kelimesi geçmeyen eserlerin müellifleri, hata kelimesi geçse bile, koyu puntıyla yazıldı.

Şefaât konulu rivayetlerin metinleri uzundur ve lafız farklılıkları çoktur. Çalışmanın odak noktası Hz. İbrahim ve keziât meselesi olduğundan rivayetlerin tam metinleri verilmedi. Kendisinden şefaât istenilen peygamberlerin hatalarına değinilme sebebiyse, bunların değışkenliğine işaret etmekte. Mesela Hz. İsa için çoğu metinde bir hata sayılmazken birkaçında kendisine kulluk edilmesi bir hata sayılmıştı. Takdir edilecektir ki bunu Hz. İsa'nın hatası saymak, "Hakkım olmayan bir şeyi söylemek bana yakışmaz"⁸⁹ ayetine uygun değildir. Hz. Nuh içinse ettiği dua ya da bilmediği bir şeyi istemesi gibi farklı nedenler sayılmıştır. Birçok tarikte peygamberlerin sadece hatalarına işaret edilmekle birlikte bunların neler oldukları açıklanmamakta, bazılarında ise hata veya günahları hakkında bir bilgi olmaması, bu açıklamaların râvi yorumu olabileceğini akla getirmektedir. Asıl metinlerde açıklama yokken, Kur'an bilgisine dayalı gözükten açıklamalar metinlere eklenmiş olabilir. Hadislere idrac sebeplerinden biri de metinle ilgili açıklamaların metne eklenmesidir.⁹⁰ Bu nedenle, Hz. İbrahim'in keziâtı hakkında yapılan açıklamalarda, üç yalan rivayetlerinden alınan bilgilerin, şefaâtle ilgili rivayetlerin bazılarının metnine girdiği yorumu⁹¹ makul gözükmektedir.

Şefaât rivayetlerindeki metin farklılıkları, sahabî râvisine göre de değışmektedir. Kaynaklarımızda bulunan hadis rivayetleri değerdendirilirken dikkatten kaçabilen bir husus, sahabenin yıllar önce duyduğu bilgiyi nakletmekte olduğu gerçeğidir. Yıllarca hafızada saklanan bu bilgilerin, özellikle uzun metinli kıssa tarzı anlatımlarda, kelimesi kelimesine aktarılması insanın zihni gücünün sınırlarını aşabilir. Sahabîlerin tahammül, zabt ve eda aşamalarında, insan olmanın doğal sonucu olarak, kişisel zihin sürecinin etkisinde kalmış olmaları mümkündür.⁹² Bu sebeple aynı olayı anlatılırken farklı ifadeler kullanmaları tabidir. Elbette sahabî râvisi değıştiğinde görülen metin farklılıkları, Hz. Peygamber'in kıyamette gerçekleşecek şefaât isteme sahnesini birden çok defa, değışik ifadeler kullanarak anlatmasından da kaynaklanmış olabilir. Bu farklılıkların kesin sebebini söyleyebilmek zordur.

Konumuz açısından en önemli farkı doğuran keziât veya keziât kelimesi, şefaât rivayetlerinden Ebû Bekir, Selman ve Ukbe'den gelenlerde geçmemekte, herhangi bir şekilde ima da edilmemektedir. Enes'ten aktarılan rivayetlerin çoğunda da bulunmamaktadır. Ebû Hureyre rivayetlerinde ise işaretlerle geçmekte, ne oldukları açıklanmamaktadır. Bir tek İbn Abbas ve Ebû Said rivayetlerinde açıkça sayılmaktadırlar fakat bunların isnadı zayıftır. Aynı zamanda sahihlerine şefaât rivayetlerinin farklı tarihlerini alan Buhârî ve Müslim'in, keziâtın açıkça sayıldığı hiçbir metni tahrir etmemesi de dikkate değerdur. Keziâtı açıklayan ifadeleri, sahih metinde bulunduğu kesin olmayan bir ziyade saymaları mümkündür.

İki rivayet gurubunu da isnad ve metin yönünden inceledikten sonra şimdi bu rivayetler etrafında ortaya çıkan tartışmaları ele alacağız.

3. Rivayetler Etrafındaki Tartışmalar

İbn Kuteybe (öl. 276/889) üç yalan rivayetini, hadisçilere yönelik eleştirilere cevap verdiği eserine almıştır. Konuyu "Kelamcılara red" üst başlığında ele alması, eserini yazdığı dönemde de kelamcılarının bu rivayetlere itiraz etmelerinden kaynaklanmalıdır. Rivayet tevriyenin, sözden ilk anlaşılacak mânâyı gizleyip başka bir anlam kastetmenin,⁹³ yalan yerine kullanılacak bir yol olduğunu savunanların delili olarak sunulmaktadır. "Kız kardeşim" derken din kardeşliğini, "Bunu şu büyükleri yaptı! Eğer konuşabiliyorsa sorun!" derken şart olarak "Eğer konuşabiliyorlarsa" dediğini ama şart gerçek olmadığından sözünde gerçek olmayacağını, "Hastayım" derken ölümden kaçamayacağı için bir gün

⁸⁹ el-Mâide, 5/116.

⁹⁰ Kadir Paksoy, "Hadis Metodolojisinde İdrâc ve Müdrec Hadisler -I-", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5/3 (Haziran 2005), 107; Mustafa Aydın, *Müdrec Hadisler ve Değeri* (Kitap Dünyası, 2024), 91-110.

⁹¹ Akgün, "Sahâbe Tefsîrinin Hz. Peygamber'e İsnadı Meselesi", 31.

⁹² Fatma Yüksel Çamur, "Güvenilir Ravi 'Güvenilmez' Rivayet: Bir Şahîhu'l-Buhârî Rivayetindeki Meçhul Bedevi Kadın Kıssasının Olgusal Gerçekliği Üzerine", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (30 Kasım 2022), 559-562.

⁹³ İsmail Durmuş, "Tevriye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/47.

hasta olacağını kastettiği yorumlarını kaydetmiştir.⁹⁴ Rivayetle ilgili kronolojik açıdan tespit edebildiğimiz bu ilk tevil, daha sonraki yorumlarda da sıklıkla tekrarlanmaktadır. Özellikle putlarla ilgili sözünü yalan saymak, dilin beyan üslûbunu göz ardı etmek olarak nitelendirilmiştir. Zira burada Hz. İbrahim'in, hakikati saklaması değil bilakis vurgulayarak ifade edişi vardır. Kendisini gizlememiş ve büyük putun diğer putları kırmadığından herkesin emin olacağını bilerek bu kelamı sarf etmiştir. Dolayısıyla burada bir yalan değil hakikatin edebî ve çarpıcı bir ifadesi bulunmaktadır.⁹⁵ Yahudilikte de benzeri görüş savunulmuştur. Yahudi müfessir Saadyah Gaon (öl. 942), onun Sara'yı kız kardeş olarak göstermesi dâhil, hiçbir zaman yalan söylemediğini belirtmiştir. Saadyah'a göre İbrahim Sara'ya, "akrabam" manasında kardeşim demiştir.⁹⁶

Kelamcılar başta olmak üzere bazı İslam âlimleri, ülü'l-azm peygamberlerden birinin gerçek anlamda yalan söylemesini mümkün görmemiş, ele aldığımız rivayetleri genelde yorumlamış, lafzi anlamda doğru olamayacaklarını savunmuşlardır. Peygamberlerin ismet sıfatı anlatılırken mesele Hz. İbrahim'in yalan söyleyip söylemediğine gelmekte ve konu genişçe tartışılmaktadır.⁹⁷ Mesela İmam Mâtürîdî (öl. 333/944), Hz. İbrahim'in yalan söylediği görüşünü çirkin bulup reddeder. Eleştiriyi hadis üzerinden yapmaz, iddiayı kabul etmez. Ona göre, "Ben hastayım" derken herkeste bir miktar hastalık olabilir, yıldızlara bakması ise kavminin inancına atıftır.⁹⁸ Kur'an'da geçmediğinden, eşi Sâre için "kız kardeşim" demesi hakkındaysa bir açıklama yapmamıştır. Râzî (öl. 606/1210), peygamberlerin ismet sıfatına aykırı bir iş yapmayacaklarını savunurken üç yalan rivayeti hakkında; "Bu tarz haberleri kabul etmeyiz. Kabul etmediğimizde râvilerini yalanladığımız söylenirse deriz ki: Ey zavallı! Eğer bu haberi kabul edersek İbrahim'in (as) yalan söylediğini kabul etmek zorunda kalacağız. Eğer reddedersek râvilerin yalan söylediğine hükmedeceğiz. Şüphesiz Hz. İbrahim'e yalan isnad etmektense mechûl râvilere yalan isnad etmek evlâdır." yorumunu yapar. Ona göre peygamberler, insanları üstün ahlâka çağırırken bunun aksine bir günah işlemezler.⁹⁹ Teftâzânî (öl. 792/1390), peygamberlerin kasten yalan söylemeyeceklerinin icmâyla sabit olduğunu ve âlimlerin çoğununsa sehven de yalan söylemeyecekleri hususunda ittifak ettiğini, söyler. Ona göre mütevatir haberlerle ulaşılan delâleti kat'inin haber-i vahid ile çürütülmesi, usûlü'd-dîn açısından mümkün değildir. Öte yandan peygamberlerin, şer'î bir ruhsattan istifade edip kinayeli, yalan kategorisine girmeyen fakat zahiren yalan olarak değerlendirilecek, beyânların olması ihtimal dâhilindedir. Yine de bu gibi haber-i vahidlerin sıhhati açısından dikkatle incelendiğinden emin olunmalıdır. Bu konuda mütesâhil değil müteşeddîd bir değerlendirmeyi zorunlu görmektedir.¹⁰⁰ Mevdûdî'ye (öl. 1979) göreyse, rivayet aktarılırken bir hata yapılmıştır, Hz. Peygamber "yalan söyledi" dememiştir, bir peygamber hakkında bu söz söylenemez. Rivayette yalan olarak adlandırılan ilk iki söz Kur'an'da da geçmektedir ve yalan olarak nitelendirilmemiştir. Sözlerden üçüncüsününse İsrailoğullarının Hz. İbrahim'e yamadıkları bir iftira olduğu görüşündedir.¹⁰¹ Nitekim, bu sözlerin üçü için de hakiki manada yalan değildirler, kinayeli sözlerdir ve peygamberin masumiyetine halel getirmezler açıklaması yapılmaktadır.¹⁰² Bir yoruma göreyse Hz. İbrahim'in sözü doğrudur ama muhataplar açısından zahiren yalan suretindedir. Hz. Peygamber, muhatap açısından yalan olduğunu

⁹⁴ Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-Hadis* (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1999), 86.

⁹⁵ İyibildiren, *Kur'an'da İbrahim*, 99-100; Günaydın, *Peygamberlerin İsmeti*, 172.

⁹⁶ Fatma Aygün, *Kitab-ı Mukaddes ve Kur'an-ı Kerim'de Hz. İbrahim ve İnsanlığa Mesajı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 70.

⁹⁷ Fatma Günaydın, *Mâtürîdî'nin Kelâm Sisteminde Peygamberlerin İsmeti* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013), 199-200.

⁹⁸ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Tevîlâtü Ehli's-sünne*, thk. Mecdî Bâsellum (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2005), 4/132-145; Günaydın, *Peygamberlerin İsmeti*, 202-203.

⁹⁹ Fahreddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrût: Daru lhyâi'l-trâsu'l-Arabî, 1999), 18/443; Nedrettin Sarıkaya, *Hiz. İbrahim'in Masumiyeti ve Örnek Oluşu* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996), 117.

¹⁰⁰ Melikşah Sezen, *Peygamberlerin Vasıfları ve İsmet Sıfatı* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2019), 18-19.

¹⁰¹ Yavuz Köktaş, "Mevdûdî'nin Hadîsle İlgili Görüşleri ve Hadîs Tahlilleri Üzerine (II)", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/9 (Haziran 2004), 154-156.

¹⁰² Sarıkaya, *Hiz. İbrahim'in Masumiyeti*, 132.

söylemiştir.¹⁰³ Sonuç olarak, İslam âlimlerinden bazıları bu rivayetlere temkinli yaklaşmış; kimileri onları reddederken, kimileri ise bu sözlerin gerçek anlamda yalan olarak değerlendirilmemesi şartıyla kabul edilebileceğini savunmuştur.

Hız. İbrahim'in sözlerini tevriye veya kinaye ile açıklayanlar çoğunlukta olmakla birlikte, bunları doğrudan yalan kabul eden ve bu durumu yalan söylemeye ruhsat olarak görenler de olmuştur. Şif kelim anlayışında takıyye için kullanılan en kuvvetli delil, rivayette geçen Hız. İbrahim'in söylediği iddia edilen yalanlardır. Hatta takıyye için yalan ve tevriye olmaları fark etmeksizin sözün her türlüşünün caiz ve Hız. İbrahim'in sünneti olduğu iddia edilebilmiştir.¹⁰⁴

Buraya kadarki yaklaşımlardan anlaşıldığı gibi, bu tartışmaların ana ekseninde kezib lafzının nasıl anlaşılaçağı vardır. Bu durumda kezib kelimesinin anlamı üzerinde durmak elzem görünmektedir.

3.1. Kezib Kökünün Anlamları ve Yalanın Unsurları

Arapçada kezib kelimesinin yalan söylemenin yanında hata etmek, yanlış anlamak, olduğundan farklı görünmek gibi anlamları da bulunmaktadır.¹⁰⁵ Rivayette geçen ve Türkçeye "yalan" olarak çevrilen "kezib (kizb)" Arapça karşılığı "Doğruluğun (sıdk) karşıtı, sözün vakiya uymaması, bir konuda gerçeğe aykırı bilgi veya haber vermek" şeklinde açıklanmaktadır.¹⁰⁶ Bazı rivayetlerde kezibin kötü niyet taşımayan yanlış davranış, hata anlamında kullanılmasından yola çıkan âlimler, gerçeğe aykırı bilgi veren kişinin kasıtlı olması veya olmaması arasındaki farkın sorumluluk noktasında açığa çıkacağı görüşündedir.¹⁰⁷ Hata yaptı anlamındaki *أخطأ* yerine *كذب* fiilinin kullanılma sebeplerinden biri, söylenen sözün hatalı ve yanlış olduğunun bir başkası tarafından gösterilmesi, açığa çıkarılmasıdır.¹⁰⁸ Yalanın söyleyen kişiyle mi söylenen sözle mi ilgili olduğu felsefi anlamda derinlemesine tartışılmıştır.¹⁰⁹ Simniyotik inceleme sonucu, kezib kelimesinin Arapça'da kullanımının "Bir şeyin olduğunun aksi şekilde görünmesi" şeklinde tarif edilebileceğı sonucuna ulaşmıştır.¹¹⁰

Dilbilimsel açıdan yalanın üç unsuru olduğu kabul edilmektedir: Yanlış ifade, ifadenin yanlış olduğu inancı, kandırma niyeti.¹¹¹ Sosyolojik anlamda özgecil¹¹² ve beyaz¹¹³ yalanların¹¹⁴ bazı durumlarda gurup ve kişiler arası etkileşimde olumlu sonuçları olabildiğı ama ben merkezli¹¹⁵ ve siyah¹¹⁶ yalanların¹¹⁷ toplumsal güven duygusunu bozma ve çözülmeye sebep olma gibi sonuçları olduğu ortaya konulmuştur.¹¹⁸ Olumlu sonuçlar gündeme getirilirken bu görüşlere itiraz edildiğinin, devamlı ve uzun vadede en yararlı görülen sonuçların bile zarara dönüşeceğinin altı çizilmektedir.¹¹⁹ Yalan kişisel anlamda bireyi ahlâken yozlaştırırken toplumsal anlamda güven ortamını yok edip toplumu çöküşe götürür.¹²⁰ Hız.

¹⁰³ Kazım Güzel, *Hız. İbrahim ve İsmet Sıfatı* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1993), 108.

¹⁰⁴ Hasan Tevfik Marulcu, "Bâtinî Te'vîl Bağlamında Şif Takıyye Anlayışı –Ehl-İ Sünnet ve Şia Kelâmı Bağlamında Bir Değerlendirme", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36 (Haziran 2016), 39-40.

¹⁰⁵ Bünyamin Erul, "Sahabe Döneminde 'Tekzib' Olgusu ve Tekzibin Mahiyeti", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39/1 (1999), 457-458; Hidayet Geze, *Kur'an-ı Kerim'de "Kizb" Kavramı* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 3-7.

¹⁰⁶ Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *eş-Şihâhu Tâcû'l-luğa ve Şihâhu'l-'Arabiyye*, thk. Ahmed Abdülğafûr Attâr (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987), 6/209-211.

¹⁰⁷ Mustafa Çağrı, "Yalan", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/297-298.

¹⁰⁸ Şeyma Gülsüm Önder, *Peirce'ün Göstergebilim Anlayışı Açısından Kizb (yalan) Kavramı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 174.

¹⁰⁹ Önder, *Kizb (yalan) Kavramı*, 90-153, 183.

¹¹⁰ Önder, *Kizb (yalan) Kavramı*, 182.

¹¹¹ Sümeyye Büyükbirer, *Türkçe 'Yalan' Sözcüğünün Anlambilimsel ve Edimbilimsel Analizi: Türkçe Ana Dil Konuşurlarına Yönelik Bir Uygulama* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 15-20.

¹¹² Başkalarını korumak, fedakârlık yapmak ve başkasına fayda sağlamak için söylenen yalanlar.

¹¹³ İyi niyetle söylenen, küçük ve zararsız sonuçları olduğu düşünülen, toplumsal kabul gören yalanlar.

¹¹⁴ Burak Elagöz, *Yalanın Sosyolojisi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 73, 87.

¹¹⁵ Yalan söyleyenin, kendisini merkeze koyarak, kendi avantajları doğrultusunda söylediğı yalan.

¹¹⁶ Kötü niyetlerle başkalarına zarar vermek için söylenen yalan.

¹¹⁷ Elagöz, *Yalanın Sosyolojisi*, 54, 82.

¹¹⁸ Elagöz, *Yalanın Sosyolojisi*, 137-138.

¹¹⁹ Elagöz, *Yalanın Sosyolojisi*, 73-98.

¹²⁰ Büyükbirer, *Türkçe 'Yalan' Sözcüğü*, 2.

İbrahim'in sözleri açısından yalanın üç unsurunun, her bir sözde gerçekleştiği söylenemez. İfadelerin hiçbirisi yanlış değildir, kinaye ve tevriye sanatıyla söylenilmişlerdir. Yanlış olduklarına inanılarak söylenmeleri de söz konusu değildir. Kandırma niyeti ise putlarla ilgili sözde yoktur, diğer ikisindeyse beyaz sayılmak kaydıyla varlığı kabul edilebilir. Her halükarda üç unsuru bir arada bulundurmeyen bu sözler, yalan kategorisine girmez.

Arapçada olduğu gibi bazı dillerde ifadenin yanlış veya hatalı olması yalan kapsamında değerlendirilirken, buna mukabil Türkçede yanlış ifade yalan kapsamında görülmemektedir.¹²¹ Bu durumda Hz. İbrahim ile ilgili üç yerde muhatabın yanlış anlayabileceği ifadeler kullanmasını Türkçeye "üç yerde yalan söyledi" şeklinde çevirmek, yanlıştır. Rivayetlerin anlaşılmasındaki temel problemlerden biri, kezip lafzının merfu metinde bulunduğu kesinleşmemesi; bir diğeri ise bu kelimenin Türkçeye doğrudan 'yalan' olarak çevrilmesidir.

Nihayetinde Hz. İbrahim'in muhatabın yanlış anlayabileceği sözler söylemesi, şer'i ruhsata dayalı durumlarda yalan söylenilebileceğine delil teşkil etmekten uzaktır. Metin bütünlüğü içerisinde ilgili lafızların nasıl anlaşılacağı üzerinde durulmalıdır.

İncelediğimiz rivayetlerde gerçek anlamda söylenilmiş bir yalandan bahsedilemeyeceği anlaşılmaktadır. Şefa'at gurubunda olup kezip lafzını içeren az sayıdaki tariklerin metinlerinde, yanlış anlaşılacak sözlerinden dolayı Hz. İbrahim'in pişmanlığı vurgulanmaktadır. Onun, o büyük günde ileri derecede korktuğundan dolayı söylediği sözlerin günah sayılıp hesaba çekileceğini düşündüğü yorumlarına, erken dönem şerh edebiyatında¹²² olduğu gibi yakın dönem çalışmasında da¹²³ rastlamaktayız. Yine bir yorumda, bu sözleri söyleyerek verilmiş bir ruhsatı kullanmaktan dahi pişman olduğu ve bu nedenle kendisinin şefa'at edemeyeceği fikrine ulaştığı dile getirilmektedir.¹²⁴ Bu durumda rivayetlerin verdikleri mesaj, yalandan uzak durmak gerektiğidir. Zira kıyamet günü, Hz. İbrahim'in örnekliğinde anlatıldığı üzere, yanlış anlaşılacak söz söylemekten dahi derin pişmanlık duyulacaktır.

4. Sonuç

Hz. İbrahim, semavi dinlerin ortak atasıdır. Kur'an- Kerim'de siddîk sıfatı verilen dört kişiden biri ve ismi en çok geçen ikinci peygamberdir. Tüm insanlığa örnek ve önderdir. Hz. Peygamber tarafından en hayırlı kişi olarak anılmıştır. Bu övgü dolu vasıfların yanına, yalan söyleme fiilinin gerçek anlamı kastedilerek eklenmesi, manevi şahsiyetine saygısızlık olur. Kelamî açıdansa ismet sıfatını zedeleyecek bu iddia olup, kabul edilebilecek nitelikte değildir. Yine de yalan söylemeye ruhsat arandığında Hz. İbrahim ve üç yalanı bir araya getiren rivayetler gündeme gelmektedir. Bu durum, ilgili rivayetlerin titizlikle incelenmesini zorunlu kılmaktadır.

Geçmişten günümüze Hz. İbrahim'in üç kere kezip söylediği lafzını içeren rivayetler üzerinde çeşitli yorumlar yapılmıştır. Hâlbuki isabetli yorum yapmanın ön şartı, bilginin kaynağının ve anlamının doğru tespitidir. Çalışmamızda öncelikle bu amacı gerçekleştirmeye çalıştık. Konuya dair rivayetler toplandığında, metin içeriği açısından iki gurupta olukları görülmektedir. Birinci guruptaki üç yalan rivayeti olarak adlandırdıklarımızın tümü, Ebû Hureyre kaynaklı ve muhtemelen mevkuf haberlerdir. Bazı kaynaklarda ref' edilmeleri, sahabeden gelen gaybî bilginin hükmen merfû kabul edilmesi temayülüyle açıklanabilir. Kronolojik açıdan ilk kaynaklarda mevkuf, sonraki dönem eserlerinde merfû olmaları bu izahı desteklemektedir. İkinci gurup şefa'at rivayetleri yedi farklı sahâbiden nakledilmektedir. Bu guruptakilerin çoğu tarikinın metninde, kezip lafzı yoktu. Bu kelime üç sahâbiden aktarılan rivayetlerde yer almazken, diğer sahâbîlerden gelen rivayetlerin bazı tariklerinde görülmektedir. Bu durum merfu metinde olmalarını şüpheli hale getirmekte, kimi metinlere râvi yorumuyla girmiş

¹²¹ Büyükbirer, *Türkçe 'Yalan' Sözcüğü*, 1, 69.

¹²² Ebu'l-Hasen Ali b. Halef b. Abdilmelik el-Bekrî el-Kurtubî İbn Battâl, *Şerhu Şahîhi'l-Buhârî*, thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 2003), 10/202.

¹²³ Güzel, *Hz. İbrahim ve İsmet Sıfatı*, 108.

¹²⁴ Sarıkaya, *Hz. İbrahim'in Masumiyeti*, 132-134.

olabileceklerini düşündürmektedir. Zira şefaata istenilen diğer peygamberlerin de şefaata edememelerine çoğu zaman bir neden gösterilmemesi ve bazı metinlerde sayılan sebeplerin farklı olabilmesi, bu sebeplerin açıklama sadedinde yapılmış yorumlar olması ihtimalini doğurmaktadır.

Rivayetler etrafındaki tartışmalarda en çok tekrarlanan savunma, kezinin gerçek manada yalan anlamına gelmediğidir. Muhatap açısından yanlış anlaşılmalara sebebiyle yalana benzetildikleri, hakikatte yalan olmadıkları; tevriye, kinaye, beyan gibi dilde kullanılan söz sanatlarına girdikleri açıklanmaktadır. Aslında kezinin arasında sayılan iki söz, Kur'an'da geçmektedir ve putların kırılmasıyla ilgili olanın yalana bir benzerliği de yoktur. Hz. İbrahim'e ait bu sözlerle kinayeli anlatımla, putların hiçbir şeye güç yetiremeyecekleri gerçeği vurgulanmıştır. "Hastayım" sözüyle, onu söylediğinde bir miktar hasta olması veya hasta gibi hissetmesi mümkün olduğundan, yalan veya yanlış ya da hatalı olarak kabulü, hasta değilken söylenmişse mümkündür. Bu ise günümüzde ispat edilemeyecek bir iddiadır. Geriye eşi Sâre için kız kardeşim demesi kalmaktadır. Eski Ahid'de iki yerde geçen bu bilgiyi, İsrâliyat'ın Hz. İbrahim'e iftirası görüp direk reddedenler de vardır. Çalışmamızda ulaştığımız kanaat ise bu bilginin Ebû Hureyre dayanan mevkuf bir haber olduğu, zamanla hükmen merfu sayıldığıdır.

Kezinin olarak sayılan sözlerin yalananın unsurlarını içermediği de açıktır. Arapçada ve bazı diğer dillerde, yalan kelimesinin yanlış anlaşılma veya hatalı söylenilen söz anlamında kullanıldığı bilinmektedir. Eğer Hz. Peygamber bu lafzı Hz. İbrahim için kullandıysa bile, kastettiği kesinlikle Türkçedeki yalan değildir. Zira Türkçede yalan, yanlış anlaşılma veya hatalı söylenilen söz anlamına gelmez. Bilerek, isteyerek, doğru olmayan söz söylemek anlamına gelir. Bu itibarla birçok hadis eserinde geçen bu lafızlar, Türkçeye çevrilirken kezinin yerine yalan kelimesi kullanılmamalıdır.

Meseleyi sorun haline getiren bir diğer hata ise, ilgili rivayetlerin bazı durumlarda şer'î anlamda yalan söyleme ruhsatına dayanak sayılmasıdır. Oysa şefaata ilgili metinlerde kezinin geçtiği tarihlerde vurgulanan, Hz. İbrahim'in kıyamet gününde, muhatapın yanlış anlayabileceği bu sözleri söylemiş olmaktan derin pişmanlık duymasıdır. Verilen örneğin amacı, hakiki anlamda yalan olmasa da yanlış anlaşılabilir söz söylemekten bile sakındırmaktır. Dolayısıyla bu ifadeler, yalan söylemeye dair bir ruhsata değil, bilakis yalandan kesin olarak sakındırmaya delalet etmektedir.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Kaynaklar

- Abd b. Humeyd, Ebû Muhammed Abd b. Humeyd b. Nasr el-Kissî. *el-Müntehab min Müsnedi Abd b. Humeyd*. thk. Subhî'l-Bedrî - Mahmûd Muhammed Halil. Kahire: el-Mektebetü'l-sünne, 1988.
- Abdullah b. Mübârek, Ebû Abdurrahmân Abdullâh b. el-Mübârek b. Vâzih. *Kitabü'z-Zühed ve'r-rekâik*. thk. el-A'zamî Habîburrahmân. Beyrut: Daru'l-kütübü'l-ilmîyye, ts.
- Abdürrezzâk, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî. *el-Musannef*. thk. Habîburrahman el-A'zamî. 11 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1982.
- Abdürrezzâk, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî. *Tefsîru'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybanî. *el-Müsne'd*. thk. Şuayb el-Arnâut, Âdil Mürşid vd. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Akgün, Hüseyin. "Sahâbe Tefsirinin Hz. Peygamber'e İsnâdı Meselesi". *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (30 Haziran 2017), 21-54. <https://doi.org/10.18498/amaufd.325824>
- Ateş, Abdurrahman. "Hz. İbrahim'e İsnad Edilen Üç Yalan". *Ekev Akademi Dergisi* 8/18 (2004), 75-88.
- Aydın, Mustafa. *Müddrec Hadisler ve Değeri*. Kitap Dünyası, 2024.

- Aygün, Fatma. *Kitab-ı Mukaddes ve Kur'an-ı Kerim'de Hz. İbrahim ve İnsanlığa Mesajı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Bahar, Murat. "Yusufendizâde'nin Hz. İbrahim'e İsnad Edilen Üç Yalan Meselesini Şerhi". *Amasya İlahiyat Dergisi* 23 (30 Kasım 2024), 105-130. <https://doi.org/10.18498/amailad.1558881>
- Baktır, Mustafa. "Kur'an'da Tanıtılan Model Şahsiyet Hz. İbrahim". *Ekev Akademi Dergisi* 7/14 (2003), 43-57.
- Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr el-. *el-Müsned*. thk. Zeynüdü'n Mahfûzu'r-rahmân vd. Medine: Mektebetü'l-ulûm ve'l-hikme, 2009.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-. *Halku efâli'l-ibâd*. thk. Abdurrahman Umeyra. Riyâd: Daru'l-meârif, ts.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-. *el-Câmi'u's-sahîh*. thk. Muhammed Zühreir. 9 Cilt. Beyrut: Dâru Tavkî'n-necât, 2001.
- Büyükbirer, Sümeyye. *Türkçe 'Yalan' Sözcüğünün Anlambilimsel ve Edimbilimsel Analizi: Türkçe Ana Dil Konuşurlarına Yönelik Bir Uygulama*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-. *eş-Şihâhu Tâcü'l-luğa ve Şihâhu'l-'Arabiyye*. thk. Ahmed Abdülğafûr Attâr. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987.
- Çağrı, Mustafa. "Yalan". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 43/297-300. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Çap, Sabri. *Hadîs İlmünde Merfû-Mevkuf İlişkisi*. Ankara: İlâhiyât, 2020.
- Dârekutnî, Ebû'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-. *İlelü'l-hadîs*. thk. Mahfûzürrahman Zeynullah es-Silefî. Riyâd: Dâru Tayyibe, 1985.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân ed-. *es-Sünen*. thk. Hüseyin Süleym Esed. 4 Cilt. Cidde: Daru'l-Muğnî, 2000.
- Durmuş, İsmail. "Tevriye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 41/47-48. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî. *es-Sünen*. thk. Muhammed Muhiddin. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, ts.
- Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm el-Herevî. *el-Hutab ve'l-mevâiz*. thk. Ramazan Abdü't-tevvâb. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-dîniyye, 1986.
- Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Alî el-Mevsîlî. *Müsnedü Ebî Ya'lâ*. 13 Cilt. Beyrut: Daru'l-Me'mûn li't-turâs, 1984.
- Elagöz, Burak. *Yalanın Sosyolojisi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Erul, Bünyamin. "Sahabe Döneminde 'Tekzib' Olgusu ve Tekzibin Mahiyeti". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39/1 (1999), 455-490.
- Geze, Hidayet. *Kur'an-ı Kerim'de "Kizb" Kavramı*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Günaydın, Fatma. *Mâtürîdî'nin Kelâm Sisteminde Peygamberlerin İsmeti*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.
- Güzel, Kazım. *Hz. İbrahim ve İsmet Sıfatı*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1993.

- Hâris b. Ebû Üsâme. *Buğyetü'l-bâhis an zevâidi Müsnedi'l-Hâris*. ed. Ebû'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân el-Heysemî. thk. Hüseyin Ahmed Sâlih el-Bâkerî. 2 Cilt. Medîne: Merkezü Hidmeti's-Sünne, 1992.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*. Haydarâbâd: Dâiretu'l-Meârifî'l-Osmanî, 1938.
- Hatiboğlu, İbrahim. "İsrâîliyyât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 23/195-199. İstanbul: TDV Yayınları, 2023.
- İbn 'Adî, Ebû Ahmed Abdullâh b. Adî b. Abdillâh el-Cürcânî. *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavvaz. Beyrût: el-Kütübü'l-İlmiyye, 1997.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh ed-Dımaşkî eş-Şâfiî. *Târîhu Dımaşk*. thk. Muhibbuddîn Ebû Saîd Amr b. Ğarâme el-Amrî. 80 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1997.
- İbn Battâl, Ebu'l-Hasen Alî b. Halef b. Abdilmelik el-Bekrî el-Kurtubî. *Şerhu Şahîhi'l-Buhârî*. thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 2003.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed. *el-Musannef*. thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. 7 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1988.
- İbn Ebû Âsım, Ebû Bekr Ahmed b. Amr eş-Şeybânî. *Kitâbü's-Sünne*. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1980.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî. *Tehzîbü't-Tehzîb*. 12 Cilt. Haydarabad: Matbaatu Dâiretü'l-Maarifi'n-Nizâmîyye, 1908.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî. *Fethü'l-Bârî Şerhü Sahîhi'l-Buhârî*. 13 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1959.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl Ömer b. Kesîr. *en-Nihâyetü fi'l-fiten*. 2 Cilt. Beyrut: Daru'l-cıl, 1988.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *Te'vîlü muhtelifi'l-Hadîs*. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1999.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd. *es-Sünen*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 2 Cilt. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabîyye, 1952.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî. *Keşfü'l-müşkil min hadîs-i's-Şahîhayn*. thk. Alî Hüseyin el-Bevvâb. 4 Cilt. Riyâd: Dârü'l-Vatan, ts.
- İshâk b. Râhûye, Ebû Ya'kûb İshâk b. İbrâhîm. *el-Müsned*. thk. Abdülgafûr Abdülhak el-Belûşî. 5 Cilt. Medine: Mektebetü'l-îmân, 1991.
- İyibildiren, Ahmet. *Kur'an'da İbrahim (as)*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1990.
- Kandemir, M. Yaşar. "Kâ'b el-Ahbâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 24/1-3. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Köktaş, Yavuz. "Mevdûdî'nin Hadîsle İlgili Görüşleri ve Hadîs Tahlilleri Üzerine (II)". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/9 (Haziran 2004). <https://doi.org/10.17335/suifd.70878>
- Kur'ân-ı Kerîm Meâlî*. çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 4. Basım, 2009.
- Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh. *el-Muvatta*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Beyrût: Dâru İhyâi'l-kütübî'l-Arabî, 1985.

- Marulcu, Hasan Tevfik. "Bâtînî Te'vîl Bağlamında Şîî Takiyye Anlayışı –Ehl-i Sünnet ve Şia Kelâmı Bağlamında Bir Değerlendirme". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36 (Haziran 2016), 31-47.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-. *Te'vîlâtü Ehli's-sünne*. thk. Mecdî Bâsellum. Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005.
- Mervezî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Nasr el-. *Ta'zîmü kadri's-şalât*. 2 Cilt. Medîne: Mektebetü'l-dâr, 1985.
- Mizzî, Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân el-. *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1987.
- Mukâtil b. Süleymân. *et-Tefsîr'ul-Mukâtil*. thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte. 1 Cilt. Kahire, 1989.
- Mücâhid, Mücâhid b. Cebr Ebü'l-Haccâc. *Tefsîru Mücâhid*. thk. Muhammed Abdüsselâm. Mısır: Daru'l-Fikr, 1989.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1956.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şu'ayb en-. *es-Sünenü'l-Kübrâ*. thk. Hasan Abdülmün'im. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Önder, Şeyma Gülsüm. *Peirce'ün Göstergebilim Anlayışı Açısından Kizb (yalan) Kavramı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Paksoy, Kadir. "Hadis Metodolojisinde İdrâc ve Müdrec Hadisler-I". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5/3 (Haziran 2005), 105-124.
- Râzî, Fahreddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-. *Mefâtîhu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrût: Daru İhyâi'l-türâsu'l-Arabî, 1999.
- Sa'adia Goan, Sa'id b. Yûsuf el-Feyyûmî. *Tefsîru't-Tevrât bi'l-'Arabiyye: Tevrat (Tora) Tefsiri: (metin - açıklamalı çeviri)*. thk. Ferruh Özpilavcı. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1. baskı., 2018.
- Sarıkaya, Nedrettin. *Hz. İbrahim'in Masumiyeti ve Örnek Oluşu*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996.
- Serrâc, Ebü'l-Abbâs Muhammed b. İshâk b. İbrâhîm es-. Zâhir b. Tâhir. *Hadîs-ü's-Serrâc*. thk. Ebû Abdullah Hüseyin b. Ukkâşe. Kahire: el-Fârûku'l-hadisiyye, 2004.
- Sezen, Melikşah. *Peygamberlerin Vastıfları ve İsmet Sıfatı*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2019.
- Sönmez, Elif. *Mevkuf Hadisin Merfû Rivâyet Edilmesi ile İlgili Müslim'e Yöneltilen Eleştiriler (Tettebbü' Özelinde)*. İstanbul: 29 Mayıs Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Suiçmez, Yusuf. *Hadiste Ref' Problemi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebû Bekr es-. *Tedribü'r-râvî fî şerhi takrîbi'n-Nevevî*. thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryabî. 2 Cilt. Riyad: Dâru Tayyibe, 2005.
- Sümertaş, Burhan. *Sıdkın Semantik Süreveni: Kur'an'da Doğruluk ve Samimiyet*. İstanbul: TDV Yayınları, Birinci basım., 2017.
- Tayâlisî, Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd et-. *el-Müsned*. thk. Muhammed b. Abdülmuhsin et-Türkî. 4 Cilt. Mısır: Dâru Hicr, 1999.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ et-. *es-Sünen*. thk. Beşşâr 'Avvâd. 6 Cilt. Beyrut: Daru'l-garbi'l-İslâmî, 1998.

- Turan, Zekiye. “Allah Âdem’i Kendi Suretinde Yarattı” Hadisinin İncelenmesi. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2004.
- Ukaylî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Amr el-. *ed-Du’afâ’ü’l-kebîr*. thk. Abdü’l-Mu’tî Emîn Kal’acî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Mektebeti’l-İlmiyye, 1984.
- Yüksel Çamur, Fatma. “Güvenilir Ravi ‘Güvenilmez’ Rivayet: Bir Şaḥīḥu’l-Buḥārî Rivayetindeki Meçhul Bedevi Kadın Kıssasının Olgusal Gerçekliği Üzerine”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 557-605. <https://doi.org/10.33227/auifd.1091108>
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-. *Siyerü a’lâmi’n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaût. 25 Cilt. Beyrût: Müessesetü’r-Risâle, 1985.